

tum, propter crudelitatem ab exercitu occisus est. Stipendium ex aerario tum primum militibus datum est. Res praeterea gestas adversus Volscos, et Fidenates, et Faliscos continet.

T. LIVII PATAVINI
LIBER IV.

Hos secuti M. Genucius et C. Curtius consules. Fuit annus domi forisque infestus. Nam anni principio et de connubio Patrum et plebis C. Canuleius tribunus plebis rogationem promulgavit; qua contaminari sanguinem suum Patres, confundique iura gentium rebantur: et mentio, primo sensim illata a tribunis, ut alterum ex plebe consulem liceret fieri, eo processit deinde, ut rogationem novem tribuni promulgarent, *Ut populo potestas esset, seu de plebe, seu de Patribus vellet, consules faciendi.* Id vero si fieret, non vulgari modo cum infimis, sed prorsus auferri a primoribus ad plebem, summum imperium credebant. Laeti ergo audiere Patres, Ardeatium populum ob iniuriam agri abiudicati descisse, et Veientes depopulatos extrema agri Romani, et Volscos Aequosque ob communitam Verruginem fremere: adeo vel infelix bellum ignominiosae paci praeferebant. His itaque in maius etiam acceptis, ut inter strepitum tot bellorum conticescerent actiones tribuniciae, delectus haberi, bellum armaque vi summa apparari iubent; si quo intentius possit, quam T. Quinctio consule apparatus sit. Tum C. Canuleius pauca in senatu vociferatus, *nequicquam territando consules avertere plebem a cura novarum legum: nunquam eos se vivo delectum habituros, antequam ea,*

quae promulgata ab se collegisque essent, plebes scivisset; et confestim ad concionem advocavit.

II. Eodem tempore et consules senatum in tribunal, et tribunus populum in consules incitabat. Negabant consules, iam ultra ferri posse furores tribunicios: ventum iam ad finem esse; domi plus belli concitari, quam foris. Id adeo non plebis, quam Patrum; neque tribunorum magis, quam consulum, culpa accidere. Cuius rei praemium sit in civitate, eam maximis semper auctibus crescere: sic pace bonos, sic bello fieri. Maximum Romae praemium seditionum esse: id et singulis universisque semper honori fuisse. Reminiscerentur, quam maiestatem senatus ipsi a patribus accepissent, quam liberis tradituri essent; ut, quemadmodum plebs, gloriari possent, auctiorem ampliorumque esse. Finem ergo non fieri, nec futuram, donec, quam felices seditiones, tam honorati seditionum auctores essent. Quas quantasque res C. Canuleium aggressum? collusionem gentium, perturbationem auspicioꝝ publicorum privatorumque afferre, ne quid sinceri, ne quid incontaminati sit: ut, discrimine omni sublato, nec se quisquam, nec suos noverit. Quam enim aliam vim connubia promiscua habere, nisi ut ferarum prope ritu vulgentur concubitus plebis Patrumque: ut, qui natus sit, ignoret, cuius sanguinis, quorum sacrorum sit; dimidius Patrum sit, dimidius plebis, ne secum quidem ipse concors? Parum id videri, quod omnia divina humanaque turbentur: iam ad consulatum vulgi turbatores accingi; et primo, ut alter consul ex plebe fieret, id modo sermonibus tentasse: nunc rogari, ut, seu ex Patribus, seu ex plebe velit, populus consules creet: et creaturos haud dubie ex plebe seditiosissimum quemque. Canuleios igitur Icilioque consules fore. Ne id Iupiter optimus maximus sineret, regiae maiestatis imperium eo recidere: et se milles morituros potius, quam ut tantum dedecoris ad-

mitti patiantur. Certum habere, maiores quoque, si divinassent, concedendo omnia non mitiorem in se plebem, sed asperiores, alia ex aliis iniquiora postulando, quam prima impetrassent, futuram, primo quamlibet dimicationem subituros fuisse potius, quam eas leges sibi imponi paterentur. Quia tum concessum sit de tribunis, iterum concessum esse. Finem non fieri: non posse in eadem civitate tribunos plebis et Patres esse: aut hunc ordinem, aut illum magistratum tollendum esse: potiusque sero, quam nunquam obviam eundum audaciae temeritatique. Illine ut impune primo discordias serentes concitent finitima bella; deinde adversus ea, quae concitaverint, armari civitatem defendique prohibeant? et, quum hostes tantum non accesserint, exercitus conscribi adversus hostes non patiantur? Sed audeat Canuleius in senatu proloqui, se, nisi suas leges tanquam victoris Patres accipi sinant, delectum haberi prohibiturum. Quid esse aliud, quam minari, se proditurum patriam? oppugnari atque capi passurum? Quid eam vocem animorum, non plebi Romanae, sed Volscis et Aequis et Veientibus allaturam? Nonne, Canuleio duce, se speraturos Capitolium atque arcem scandere posse, si Patribus tribuni, cum iure ac maiestate adempta, animos etiam eripuerint? Consules paratos esse duces prius adversus scelus civium, quam adversus hostium arma.

III. Quum maxime haec in senatu agerentur, Canuleius pro legibus suis et adversus consules ita disseruit: Quantopere vos, Quirites, contemnerent Patres, quam indignos ducerent, qui una secum urbe intra eadem moenia viveretis, saepe equidem et ante videor animadvertisse; nunc tamen maxime, quod adeo atroces in has rogationes nostras coorti sunt: quibus quid aliud quam admonemus, cives nos eorum esse, et, si non easdem opes habere, eandem tamen patriam incolere? Altera connubium petimus, quod finitimis ex-

ternisque dari solet: nos quidem civitatem, quae plus quam connubium est, hostibus etiam victis dedimus. Altera nihil novi ferimus; sed id, quod populi est, repetimus atque usurpamus: ut, quibus velit, populus Romanus honores mandet. Quid tandem est, cur coelum ac terras misceant? cur in me impetus modo paene in senatu sit factus? negent se manibus temperaturos, violaturosque denuntient sacrosanctam potestatem? Si populo Romano liberum suffragium datur, ut, quibus velit, consulatum mandet, et non praeciditur spes plebeio quoque, si dignus summo honore erit, apiscendi summi honoris, stare urbs haec non poterit? de imperio actum est? et perinde hoc valet, plebeiusne consul fiat, tanquam servum aut libertinum aliquis consulem futurum dicat? Ecquid sentitis, in quanto contempta vivatis? Lucis vobis huius partem, si liceat, adimant. Quod spiratis, quod vocem mittitis, quod formas hominum habetis, indignantur. Quin etiam (si diis placeat) nefas aiunt esse, consulem plebeium fieri. Obsecro vos, si non ad fastos, non ad commentarios pontificum admittimur; ne ea quidem scimus, quae omnes peregrini etiam sciunt? consules in locum regum successisse? nec aut iuris, aut maiestatis quicquam habere, quod non in regibus ante fuerit? En unquam creditis fando auditum esse, Numam Pompilium, non modo non patricium, sed ne civem quidem Romanum, ex Sabino agro accitum, populi iussu, Patribus auctoribus, Romae regnasse? L. deinde Tarquinium, non Romanae modo, sed ne Italicae quidem gentis, Damarrati Corinthii filium, incolam ab Tarquinis, vivis liberis Anci, regem factum? Ser. Tullium post hunc, captiva Corniculana natum, patre nullo, matre serva, ingenio, virtute regnum tenuisse? Quid enim de T. Tatius Sabino dicam, quem ipse Romulus, parens urbis, in societatem regni accepit? Ergo, dum nullum fastiditur genus, in quo eniteret virtus, crevit impe-

rium Romanum. Poeniteat nunc vos plebei consulis, quum maiores nostri advenas reges non fastidierint, et ne regibus quidem exactis clausa urbs fuerit peregrinae virtuti. Claudiam certe gentem post reges exactos ex Sabinis non in civitatem modo accepimus, sed etiam in patriciorum numerum. Ex peregrinone patricius, deinde consul fiat? civis Romanus si sit ex plebe, praecisa consulatus spes erit? Utrum tandem non credimus fieri posse, ut vir fortis ac strenuus, pace belloque bonus, ex plebe sit, Numae, L. Tarquinio, Ser. Tullio similis? An ne, si sit, quidem ad gubernacula reipublicae accedere eum patiemur? potiusque decemviris, taeterrimis mortalium, qui tamen omnes ex Patribus erant, quam optimis regum novis hominibus, similes consules sumus habituri?

IV. At enim nemo post reges exactos de plebe consul fuit. Quid postea? Nullane res nova institui debet? et, quod nondum est factum (multa enim nondum sunt facta in novo populo) ea, ne si utilia quidem sint, fieri oportet? Pontifices, augures, Romulo regnante, nulli erant: ab Numa Pompilio creati sunt. Census in civitate et descriptio centuriarum classiumque non erat: ab Ser. Tullio est facta. Consules nunquam fuerant: regibus exactis creati sunt. Dictatoris nec imperium nec nomen fuerat: apud patres esse coepit. Tribuni plebis, aediles, quaestores, nulli erant: institutum est, ut fierent. Decemviros legibus scribendis intra decem hos annos et creavimus, et e republica sustulimus. Quis dubitat, quin, in aeternum urbe condita, in immensum crescente, nova imperia, sacerdotia, iura gentium hominumque instituantur? Hoc ipsum, ne connubium Patribus cum plebe esset, non decemviri tulerunt paucis his annis pessimo exemplo publico, cum summa iniuria plebis? An esse ulla maior aut insignitior contumelia potest, quam partem civitatis, velut contaminatam, indignam connubio ha-

beri? Quid est aliud, quam exsilium intra eadem moenia, quam relegationem pati? Ne affinitatibus, ne propinquitatibus immisceamur, cavent; ne societur sanguis. Quid? hoc si polluit nobilitatem istam vestram, quam plerique oriundi ex Albanis et Sabinis, non genere nec sanguine, sed per cooptationem in Patres habetis, aut ab regibus lecti, aut post reges exactos iussu populi; sinceram servare privatis consiliis non poteratis, nec ducendo ex plebe, neque vestras filias sororesque enubere sinendo e Patribus? Nemo plebeius patriciae virgini vim afferret: patriciorum ista libido est. Nemo invitum pactionem nuptialem quemquam facere coegisset. Verum enim vero lege id prohiberi, et connubium tolli Patrum ac plebis, id demum contumeliosum plebi est. Cur enim non confertis, ne sit connubium divitibus ac pauperibus? Quod privatorum consiliorum ubique semper fuit, ut, in quam cuique feminae convenisset domum, nuberet; ex qua pactus esset vir domo, in matrimonium duceret; id vos sub legis superbissimae vincula coniicitis, qua dirimatis societatem civilem, duasque ex una civitate faciatis. Cur non sancitis, ne vicinus patricio sit plebeius? ne eodem itinere eat? ne idem convivium ineat? ne in foro eodem consistat? Quid enim in re est aliud, si plebeiam patricius duxerit, si patriciam plebeius? Quid iuris tandem mutatur? nempe patrem sequuntur liberi. Nec, quod nos ex connubio vestro petamus, quicquam est, praeterquam ut hominum, ut civium numero simus: nec, vos (nisi in contumeliam ignominiamque nostram certare iuvat) quod contendatis, quicquam est.

V. Denique utrum tandem populi Romani, an vestrum summum imperium est? Regibus exactis, utrum vobis dominatio, an omnibus aequa libertas parta est? Oportet licere populo Romano, si velit, iubere legem. An, ut quaeque rogatio promulgata erit, vos delectum pro poena decernetis? et, simul ego tribunus vocare

tribus in suffragium coepero; tu statim consul sacramento iuniores adiges, et in castra educes? et minaberis plebi, minaberis tribuno? Quid, si non, quantum istae minae adversus plebis consensum valerent, bis iam experti essetis? Scilicet, quia nobis consultum volebatis, certamine abstinuistis: an ideo non est dimicatum, quod, quae pars firmior, eadem modestior fuit? Nec nunc erit certamen, Quirites: animos vestros illi tentabunt semper, vires non experientur. Itaque ad bella ista, seu falsa, seu vera sunt, consules, parata vobis plebes est, si, connubiis redditis, unam hanc civitatem tandem facitis; si coalescere, si iungi miscerique vobis privatis necessitudinibus possunt; si spes, si aditus ad honores viris strenuis et fortibus datur; si in consortio, si in societate reipublicae esse; si, quod aequae libertatis est, in vicem annuis magistratibus parere atque imperitare licet. Si haec impedit aliquis, ferte sermonibus, et multiplicata fama bella: nemo est nomen daturus, nemo arma capturus, nemo dimicaturus pro superbis dominis, cum quibus nec in re publica honorum, nec in privata connubii societas est.

VI. Quum in concionem et consules processissent, et res a perpetuis orationibus in altercationem vertisset; interroganti tribuno, cur plebeium consulem fieri non oporteret? ut fortasse vere, sic parum utiliter in praesens certamen respondit, quod nemo plebeius auspicia haberet: ideoque decemviros connubium diremisse, ne incerta prole auspicia turbarentur. Plebes ad id maxime indignatione exarsit, quod auspiciari, tanquam invisi diis immortalibus, negarentur posse. Nec ante finis contentionum fuit, (quum et tribunum acerrimum auctorem plebes nacta esset, et ipsa cum eo pertinacia certaret) quam victi tandem Patres, ut de connubio ferretur, consensere: ita maxime rati contentionem de plebeiis consulibus tribunos aut totam deposituros, aut post bellum di-

laturos esse; contentamque interim connubio plebem paratam delectui fore. Quum Canuleius victoria de Patribus et plebis favore ingens esset, accensi alii tribuni ad certamen pro rogatione sua summa vi pugnant, et, crescente in dies fama belli, delectum impediunt. Consules, quum per senatum, intercedentibus tribunis, nihil agi posset, consilia principum domi habebant. Apparebat, aut hostibus, aut civibus de victoria concedendum esse. Soli ex consularibus Valerius atque Horatius non intererant consiliis. C. Claudii sententia consules armabat in tribunos: Quinctiorum, Cincinnatique et Capitolini, sententiae abhorrebant a caede violandisque, quos, foedere icto cum plebe, sacrosanctos accepissent. Per haec consilia eo deducta res est, ut tribunos militum consulari potestate promiscue ex Patribus ac plebe creari sinerent; de consulibus creandis nihil mutaretur: eoque contenti tribuni, contenta plebs fuit. Comitia tribunis consulari potestate tribus creandis indicuntur. Quibus indictis, extemplo, quicumque aliquid seditiose dixerat, aut fecerat, quam maxime tribunicii, et prensare homines, et concursare toto foro candidati coepere: ut patricos desperatio primo, irritata plebe, adipiscendi honoris, deinde indignatio, si cum his gerendus esset honos, deterreret: postremo coacti tamen a primoribus petiere, ne cessisse possessione reipublicae viderentur. Eventus eorum comitiorum docuit, alios animos in contentione libertatis dignitatisque, alios, secundum deposita certamina, incorrupto iudicio esse: tribunos enim omnes patricos creavit populus, contentus eo, quod ratio habita plebeiorum esset. Hanc modestiam aequitatemque et altitudinem animi ubi nunc in uno inveneris, quae tum populi universi fuit?

VII. Anno trecentesimo decimo, quam urbs Roma condita erat, primum tribuni militum pro consulibus

magistratum ineunt, A. Sempronius Atratinus, L. Atilius, T. Cloelius; quorum in magistratu concordia domi pacem etiam foris praebuit. Sunt, qui propter adiectum Aequorum Volscorumque bello et Ardeatium defectioni Veiens bellum, quia duo consules obire tot simul bella nequirent, tribunos militum tres creatos dicant, sine mentione promulgatae legis de consulibus creandis ex plebe, et imperio et insignibus consularibus usos. Non tamen pro firmato iam stetit magistratus eius ius; quia tertio mense, quam inierunt, augurum decreto, perinde ac vitio creati, honore abiere; quod C. Curtius, qui comitiis eorum praefuerat, parum recte tabernaculum cepisset. Legati ab Ardea Romam venerunt, ita de iniuria querentes, ut, si demeretur ea, in foedere atque amicitia mansuros, restituto agro, appareret. Absenatu responsum est: *Iudicium populi rescindi ab senatu non posse, praeterquam quod nullo nec exemplo nec iure fieret, concordiae etiam ordinum causa. Si Ardeates sua tempora expectare velint, arbitriumque senatui levandae iniuriae suae permittant, fore, ut postmodo gaudeant, se irae moderatos; sciantque, Patribus aequae curae fuisse, ne qua iniuria in eos oriretur, ac ne orta diuturna esset.* Ita legati, quum se rem integram relaturos dixissent, comiter dimissi. Patricii, quum sine curuli magistratu respublica esset, coiere, et interregem creavere. Contentio, consulesne, an tribuni militum crearentur, in interregno rem dies complures tenuit. Interrex ac senatus, consulum comitia: tribuni plebis et plebs, tribunorum militum ut habeantur, tendunt. Vicerunt Patres, quia et plebs, patriciis seu hunc seu illum delatura honorem, frustra certare supersedit: et principes plebis ea comitia malebant, quibus non haberetur ratio sui, quam quibus ut indigni praeterirentur. Tribuni quoque plebis certamen sine effectu in beneficio apud

primores Patrum reliquere. T. Quinctius Barbatus interrex consules creat L. Papirium Mugillanum, L. Sempronium Atratinum. His consulibus cum Ardeatibus foedus renovatum est: idque monumenti est, consules eos illo anno fuisse, qui neque in annalibus priscis, neque in libris magistratumveniuntur. Credo, quod tribuni militum initio anni fuerunt, eo, perinde ac si totum annum in imperio fuerint, suffectis his consulibus, praetermissa nomina consulum horum. Licinius Macer auctor est, et in foedere Ardeatino, et in linteis libris ad Monetae inventa. Et foris, quum tot terrores a finitimis ostentati essent, et domi otium fuit.

VIII. Hunc annum (seu tribunos modo, seu tribunis suffectos consules quoque habuit) sequitur annus haud dubiis consulibus, M. Gegano Macerino iterum, T. Quinctio Capitolino quintum [consulibus]. Idem hic annus censurae initium fuit, rei a parva origine ortae: quae deinde tanto incremento aucta est, ut morum disciplinaeque Romanae penes eam regimen, senatus, equitumque centuriae, decoris dedecorisque discrimen sub ditione eius magistratus, publicorum ius privatorumque locorum, vectigalia populi Romani sub nutu atque arbitrio essent. Ortum autem initium rei est, quod in populo, per multos annos incenso, neque differri census poterat, neque consulibus, quum tot populorum bella imminerent, operae erat id negotium agere. Mentio illata ab senatu est, *Rem operosam ac minime consularem suo proprio magistratu egere: cui scribarum ministerium, custodiaeque et tabularum cura, cui arbitrium formulae censendi subiiceretur.* Et Patres, quanquam rem parvam, tamen, quo plures patricii magistratus in republica essent, laeti acceperunt: id, quod evenit, futurum, credo, etiam rati, ut mox opes eorum, qui praesent, ipsi honori ius maiestatemque adicerent. Et

tribuni, (id quod tunc erat) magis necessariam, quam speciosi ministerii procurationem intuentes, ne in parvis quoque rebus incommode adversarentur, haud sane tetendere. Quam a primoribus civitatis spretus honor esset, Papirium Semproniumque, quorum de consulatu dubitatur, ut eo magistratu parum solidum consulatum explerent, censui agendo populus suffragiis praefecit. Censores ab re appellati sunt.

IX. Dum haec Romae geruntur, legati ab Ardea veniunt, pro veterrima societate renovatoque foedere recenti, auxilium prope eversae urbi implorantes. Frui namque pace, optimo consilio cum populo Romano servata, per intestina arma non licuit; quorum causa atque initium traditur ex certamine factionum ortum: quae fuere eruntque pluribus populis magis exitio, quam bella externa, quam fames morbive, quaeque alia in deum iras, velut ultima publicorum malorum, vertunt. Virginem plebeii generis, maxime forma notam, petiere iuvenes: alter virgini genere par, tutoribus fretus, qui et ipsi eiusdem corporis erant; nobilis alter, nulla re, praeterquam forma, captus. Adiuvabant eum optimatum studia, per quae in domum quoque puellae certamen partium penetravit. Nobilis superior iudicio matris esse, quae quam splendidissimis nuptiis iungi puellam volebat: tutores, in ea quoque re partium memores, ad suum tendere. Quum res peragi intra parietes nequisset, ventum in ius est. Postulatu audito matris tutorumque, magistratus secundum parentis arbitrium dant ius nuptiarum. Sed vis potentior fuit. Namque tutores, inter suae partis homines de iniuria decreti palam in foro concionati, manu facta virginem ex domo matris rapiunt: adversus quos infestior coorta optimatum acies sequitur accensum iniuria iuvenem. Fit proelium atrox. Pulsa plebs, nihil Romanae plebi similis, armata ex urbe profecta, colle

quodam capto, in agros optimatum cum ferro ignique excursions facit. Urbem quoque, omnis etiam expertem ante certaminis, multitudine opificum ad spem praedae evocata, obsidere parat: nec ulla species cladesque belli abest; velut contacta civitate rabie duorum iuvenum, funestas nuptias ex occasu patriae petentium. Parum parti utrique domi armorum bellique est visum. Optimates Romanos ad auxilium urbis obsessae, plebs ad expugnandam secum Ardeam Volscos excivere. Priores Volsci, duce Aeque Cloelio, Ardeam venire, et moenibus hostium vallum obiecere. Quod ubi Romam est nuntiatum, extemplo M. Geganius consul, cum exercitu profectus, tria millia passuum ab hoste locum castris cepit, praecipitque iam die curare corpora milites iubet. Quarta deinde vigilia signa profert: coeptumque opus adeo approperatum est, ut, sole orto, Volsci firmiore se munimento ab Romanis circumvallatos, quam a se urbem, viderent. Et alia parte consul muro Ardeae brachium iniunxerat; qua ex oppido sui commeare possent.

X. Volscus imperator, qui ad eam diem, non comeatu praeparato, sed ex populatione agrorum raptis in diem frumento aluisset militem, postquam saeptus vallo repente inopem omnium rerum videt, ad colloquium consule evocato, *si solvendae obsidionis causa venerit Romanus, abducturum se inde Volscos*, ait. Adversus ea consul, *victis conditiones accipiendas esse, non ferendas*, respondit; *neque, ut venerint ad oppugnandos socios populi Romani suo arbitrio, ita abituros Volscos esse. Dedit imperatorem, arma poni, iubet, fatentes victos se esse, et imperio parere: aliter, tam abeuntibus, quam manentibus, se hostem infensum, victoriam potius ex Volscis, quam pacem infidam, Romam relaturum*. Volsci exiguum spem in armis, alia undique abscisa, quum tentassent, prae-

ter cetera adversa loco quoque iniquo ad pugnam congressi, iniquiore ad fugam, quum ab omni parte caederentur, ad preces a certamine versi, dedito imperatore traditisque armis, sub iugum missi, cum singulis vestimentis ignominiae cladisque pleni dimittuntur. Et, quum haud procul urbe Tusculo consedissent, veteri Tusculanorum odio inermes oppressi dederunt poenas, vix nuntiis caedis relictis. Romanus Ardeae turbatas seditione res, principibus eius motus securi percussis, bonisque eorum in publicum Ardeatium redactis, composuit: demptamque iniuriam iudicii tanto beneficio populi Romani Ardeates credebant; senatui superesse aliquid ad delendum publicae avaritiae monumentum videbatur. Consul triumphans in urbem redit, Cloelio duce Volscorum ante currum ducto, praelatisque spoliis, quibus dearmatum exercitum hostium sub iugum miserat. Aequavit, quod haud facile est, Quinctius consul togatus armati gloriam collegae: quia concordiae pacisque domesticam curam, iura infimis summisque moderando, ita tenuit, ut eum et Patres severum consulem, et plebs satis comem crediderint. Et adversus tribunos auctoritate plura, quam certamine, tenuit. Quinque consulatus, eodem tenore gesti, vitaeque omnis, consulariter acta, verendum paene ipsum magis, quam honorem, faciebant. Eo tribunorum militarium nulla mentio his consulibus fuit.

XI. Consules creant M. Fabium Vibulanum, Postumum Aebutium Cornicinem. Fabius et Aebutius consules, quo maiori gloria rerum domi forisque gestarum, succedere se cernebant, (maxime autem memorabilem annum apud finitimos socios hostesque esse, quod Ardeatibus in re praecipiti tanta foret cura subventum) eo impensius, ut delerent prorsus ex animis hominum infamiam iudicii, senatusconsultum fecerunt, ut, quoniam civitas Ardeatium intestino tu-

multu redacta ad paucos esset, coloni eo praesidii causa adversus Volscos scriberentur. Hoc palam relatum in tabulas, ut plebem tribunosque falleret iudicii rescindendi consilium inicum. Consenserant autem, ut, multo maiore parte Rutulorum colonorum, quam Romanorum, scripta, nec ager ullus divideretur, nisi is, qui interceptus iudicio infami erat; nec ulli prius Romano ibi, quam omnibus Rutulis divisus esset, gleba ulla agri assignaretur. Sic ager ad Ardeates rediit. Triumviri ad coloniam Ardeam deducendam creati Agrippa Menenius, T. Cloelius Siculus, M. Aebūtius Elva. Qui, per minime populare ministerium agro assignando sociis, quem populus Romanus suum iudicasset, quum plebem offendsent, ne primoribus quidem Patrum satis accepti, quod nihil gratiae cuiusquam dederant; vexationes, ad populum iam die dicta ab tribunis, coloni ascripti remanendo in colonia, quam testem integritatis iustitiaeque habebant, vitavere.

XII. Pax domi forisque fuit et hoc et insequente anno, C. Furio Pacilo et M. Papirio Crasso consulibus. Ludi, ab decemviris per secessionem plebis a Patribus ex senatusconsulto voti, eo anno facti sunt. Causa seditionum nequicquam a Poetelio quaesita: qui, tribunus plebis iterum ea ipsa denuntiando factus, neque, ut de agris dividendis plebi referrent consules ad senatum, pervincere potuit: et, quum magno certamine obtinisset, ut consulerentur Patres, consulum an tribunorum placeret comitia haberi, consules creati iussi sunt: ludibrioque erant minae tribuni, denuntiantis se delectum impediturum; quum, quietis finitimis, neque bello, neque belli apparatu opus esset. Sequitur hanc tranquillitatem rerum annus, Proculo Geganio Macerino, L. Menenio Lanato consulibus, multiplici clade ac periculo insignis, seditionibus, fame, regno prope per largi-

tionis dulcedinem in cervices accepto. Unum afuit bellum externum: quo si aggravatae res essent, vix ope deorum omnium resisti potuisset. Coepere a fame mala, seu adversus annus frugibus fuit, seu dulcedine concionum et urbis deserto agrorum cultu: nam utrumque traditur. Et Patres plebem desidem, et tribuni plebis nunc fraudem nunc negligentiam consulum accusabant. Postremo perpulere plebei, haud adversante senatu, ut L. Minucius praefectus annonae crearetur; felicior in eo magistratu ad custodiam libertatis futurus, quam ad curationem ministerii sui: quanquam postremo annonae quoque levatae haud immeritam et gratiam et gloriam tulit. Qui quum, multis circa finitimos populos legationibus terra marique nequicquam missis, (nisi quod ex Etruria haud ita multum frumenti advectum est) nullum momentum annonae fecisset; et, revolutus ad dispensationem inopiae, profiteri cogendo frumentum, et vendere, quod usu menstruo superesset, fraudandoque parte diurni cibi servitia, criminando inde et obiiciendo irae populi frumentarios, acerba inquisitione aperiret magis, quam levaret, inopiam; multi ex plebe, spe amissa, potius quam ut cruciarentur trahendo animam, capitibus obvolutis se in Tiberim praecipitaverunt.

XIII. Tum Sp. Maelius ex equestri ordine, ut illis temporibus, praedives, rem utilem, pessimo exemplo, peiore consilio, est aggressus. Frumento namque ex Etruria privata pecunia per hospitem clientiumque ministeria coempto, (quae, credo, ipsa res ad levandam publica cura annonam impedimento fuerat) largitiones frumenti facere instituit: plebemque, hoc munere delinitam, quacunque incederet, conspectus elatusque supra modum hominis privati, secum trahere; haud dubium consulatum favore ac spe despondentem. Ipse, ut est humanus animus in-

satiabilis eo, quod fortuna spondet, ad altiora et non concessa tendere: et, quoniam consulatus quoque eripiendus invitis Patribus esset, de regno agitare: id unum dignum tanto apparatu consiliorum et certamine, quod ingens exsudandum esset, praemium fore. Iam comitia consularia instabant: quae res eum, necdum compositis maturisve satis consiliis, oppressit. Consul sextum creatus T. Quinctius Capitolinus, minime opportunus vir novanti res: collega additur ei Agrippa Menenius, cui Lanato erat cognomen: et L. Minucius praefectus annonae, seu reflectus, seu, quoad res posceret, in incertum creatus: nihil enim constat, nisi in libros linteos utroque anno relatum inter magistratus praefecti nomen. Hic Minucius, eandem publice curationem agens, quam Maelius privatim agendam susceperat, quum in utraque domo genus idem hominum versaretur, rem compertam ad senatum refert, *Tela in domum Maelii conferri, eumque conciones domi habere: ac non dubia regni consilia esse. Tempus agenda rei nondum stare; cetera iam convenisse; et tribunos mercede emptos ad prodendam libertatem, et partita ducibus multitudinis ministeria esse. Serius se paene, quam tutum fuerit, ne cuius incerti vanique auctor esset, ea deferre.* Quae postquam sunt audita, et undique primores Patrum et prioris anni consules increparent, quod eas largitiones coetusque plebis in privata domo passi essent fieri, et novos consules, quod exspectassent, donec a praefecto annonae tanta res ad senatum deferretur, quae consulem non auctorem solum desideraret, sed etiam vindicem; tum T. Quinctius, *consules immerito increpari, ait, qui, constricti legibus de provocatione ad dissolvendum imperium latis, nequaquam tantum virium in magistratu ad eam rem pro atrocitate vindicandam, quantum animi, haberent. Opus esse non forti solum viro, sed etiam libero exsolutoque legum*

vinculis. Itaque se dictatorem L. Quinctium dicturum: ibi animum parem tantae potestati esse. Approbantibus cunctis, primo Quinctius abnuere: et, quid sibi vellent, rogitare, qui se aetate exacta tantae dimicationi obiicerent. Dein, quum undique plus in illo senili animo non consilii modo, sed etiam virtutis esse, quam in omnibus aliis dicerent, laudibusque haud immeritis onerarent, et consul nihil remitteret; precatu tandem deos immortales Cincinnatus, ne senectus sua in tam trepidis rebus damno dedecorive reipublicae esset, dictator a consule dicitur: ipse deinde C. Servilium Ahalam magistrum equitum dicit.

XIV. Postero die, dispositis praesidiis, quum in forum descendisset, conversaque in eum plebs novitate rei ac miraculo esset, et Maeliani atque ipse dux eorum in se intentam vim tanti imperii cernerent; expertes consiliorum regni, *qui tumultus, quod bellum repens, aut dictatoriam maiestatem, aut Quinctium post octogesimum annum rectorem reipublicae quaesisset, rogarent; missus ab dictatore Servilius magister equitum ad Maelium, Vocat te, inquit, dictator. Quum pavidus ille, quid vellet, quaereret; Serviliusque causam dicendam esse proponeret, crimenque, a Minucio delatum ad senatum, diluendum; tunc Maelius recipere se in catervam suorum, et primum circumspectans tergiversari: postremo, quum apparitor iussu magistri equitum duceret, ereptus a circumstantibus, fugiensque, fidem plebis Romanae implorare, et opprimi se consensu Patrum dicere, quod plebi benigne fecisset: orare, ut opem sibi ultimo in discrimine ferrent, neve ante oculos suos trucidari sinerent. Haec eum vociferantem assecutus Ahala Servilius obtruncat: respersusque cruore obtruncati, stipatus caterva patriciorum iuvenum, dictatori renuntiat, vocatum ad eum Maelium, repulso apparitore concitantem multitudinem, poenam meritam ha-*

bere. Tum dictator, *Macte virtute, inquit, C. Servili, esto, liberata republica.*

XV. Tumultuantem deinde multitudinem incerta existimatione facti ad concionem vocari iussit; et, *Maelium iure caesum*, pronuntiavit, *etiamsi regni crimine insons fuerit; qui vocatus a magistro equitum ad dictatorem non venisset. Se ad causam cognoscendam consedissee; qua cognita, habiturum fuisse Maelium similem causae fortunam. Vim parantem, ne iudicio se committeret, vi coercitum esse. Nec cum eo, tanquam cum cive, agendum fuisse; qui natus in libero populo inter iura legesque, ex qua urbe reges exactos sciret, eodemque anno sororis filios regis, et liberos consulis liberatoris patriae, propter pactionem indicatam recipiendorum in urbem regum, a patre securi esse percussos; ex qua Collatinum Tarquinium consulem nominis odio abdicare se magistratu atque exulare iussum; in qua de Sp. Cassio, post aliquot annos, propter consilia inita de regno supplicium sumptum; in qua nuper decemviros bonis, exsilio, capite multatos ob superbiam regiam, in ea Sp. Maelius spem regni conceperit. Et quis homo? quanquam nullam nobilitatem, nullos honores, nulla merita cuiquam ad dominationem pandere viam; sed tamen Claudios, Cassios, consulatibus, decemviratibus, suis maiorumque honoribus, splendore familiarum sustulisse animos, quo nefas fuerit: Sp. Maelium, cui tribunatus plebis magis optandus, quam sperandus, fuerit, frumentarium divitem, bilibris farris sperasse libertatem se civium suorum emisse, ciboque obiciendo ratum victorem finitimorum omnium populum in servitutem pellici posse: ut, quem senatorem concoquere civitas vix posset, regem ferret, Romuli conditoris, ab diis orti, recepti ad deos, insignia atque imperium habentem. Non pro scelere id magis, quam pro monstro, habendum. Nec satis esse sanguine eius expiatum, nisi*

tecta parietesque, intra quae tantum amentiae conceptum esset, dissiparentur; bonaque, contacta pretiis regni mercandi, publicarentur. Iubere itaque, quaestores vendere ea bona, atque in publicum redigere.

XVI. Domum deinde, ut monumento area esset oppressae nefariae spei, dirui extemplo iussit: id Aequimaelium appellatum est. L. Minucius bove aurato extra portam Trigeminam est donatus, ne plebe quidem invita, quia frumentum Maelianum, assibus in modios aestimatum, plebi divisit. Hunc Minucium, apud quosdam auctores, transisse a Patribus ad plebem, undecimumque tribunum plebis cooptatum seditionem, motam ex Maeliana caede, sedasse, invenio. Ceterum vix credibile est, numerum tribunorum Patres augeri passos, idque potissimum exemplum a patricio homine introductum; nec deinde id plebem concessum semel obtinuisse, aut certe tentasse. Sed ante omnia refellit falsum imaginis titulum paucis ante annis lege cautum, ne tribunis collegam cooptare liceret. Q. Caecilius, Q. Iunius, Sext. Titinius, soli ex collegio tribunorum neque tulerant de honoribus Minucii legem; et criminari nunc Minucium, nunc Servilium apud plebem, querique indignam necem Maelii non destiterant. Pervicerunt igitur, ut tribunorum militum potius, quam consulum, comitia haberentur; haud dubii, quin sex locis (tot enim iam creari licebat) et plebeii aliqui, profitendo se ultores fore Maelianae caedis, crearentur. Plebs, quanquam agitata multis eo anno et variis motibus erat, nec plures, quam tres, tribunos consulari potestate creavit, et in iis L. Quinctium Cincinnati filium: ex cuius dictaturae invidia tumultus quaerebatur. Praelatus suffragiis Quinctio Mam. Aemilius, vir summae dignitatis. L. Iulium tertium creant.

XVII. In horum magistratu Fidenae, colonia Ro-

mana, ad Lartem Tolumnium Veientium regem ac Veientes defecere. Maius additum defectioni scelus. C. Fulcinium, Cloelium Tullum, Sp. Antium, L. Roscium, legatos Romanos, causam novi consilii quaerentes, iussu Tolumnii interfecerunt. Levant quidam regis facinus: in tesserarum prospero iactu vocem eius ambiguam, ut occidi iussisse videretur, ab Fidenatibus exceptam, causam mortis legatis fuisse. Rem incredibilem; interventu Fidenatium, novorum sociorum, consulentium de caede ruptura ius gentium, non aversum ab intentione lusus animum: nec deinde in horrorem versum facinus. Propius est fidem, obstringi Fidenatium populum, ne respicere spem ullam ab Romanis posset, conscientia tanti sceleris voluisse. Legatorum, qui Fidenis caesi erant, statuæ publice in Rostris positæ sunt. Cum Veientibus Fidenatibusque, præterquam finitimis populis, ab causa etiam tam nefanda bellum exorsis, atrox dimicatio instabat. Itaque ad curam summæ rerum, quieta plebe tribunisque eius, nihil controversiæ fuit, quin consules crearentur M. Geganius Macerinus tertium et L. Sergius Fidenas: a bello credo, quod deinde gessit, appellatum. Hic enim primus cis Anienem cum rege Veientium secundo proelio confligit, nec incruentam victoriam retulit. Maior itaque ex civibus amissis dolor, quam lætitia fuis hostibus fuit: et senatus, ut in trepidis rebus, dictatorem dici Mam. Aemilium iussit. Is magistrum equitum ex collegio prioris anni, quo simul tribuni militum consulari potestate fuerant, L. Quinctium Cincinnatum, dignum parente iuvenem, dixit. Ad delectum a consulibus habitum centuriones veteres belli periti adiecti, et numerus amissorum proxima pugna expletus. Legatos Quinctium Capitolinum et M. Fabium Vibulanum sequi se dictator iussit. Quum potestas maior, tum vir quoque potestati par, hostos

ex agro Romano trans Anienem summovere, collesque inter Fidenas atque Anienem ceperunt, referentes castra: nec ante in campos degressi sunt, quam legiones auxilio Faliscorum venerunt. Tum demum castra Etruscorum pro moenibus Fidenarum posita: et dictator Romanus haud procul inde ad confluentes consedit in utriusque ripis amnis, qua sequi munimento poterat, vallo interposito. Postero die in aciem eduxit.

XVIII. Inter hostes variae fuere sententiae. Faliscus, procul ab domo militiam aegre patiens, satisque fidens sibi, poscere pugnam: Veienti Fidenatique plus spei in trahendo bello esse. Tolumnius, quanquam suorum magis placebant consilia, ne longinquam militiam non paterentur Falisci, postero die se pugnaturum edicit. Dictatori ac Romanis, quod detrectasset pugnam hostis, animi accessere: posteroque die, iam militibus castra urbemque se oppugnaturus frementibus, ni copia pugnae fiat, utrimque acies inter bina castra in medium campi procedunt. Veiens, multitudine abundans, qui inter dimicationem castra Romana aggredierentur, post montes circummisit. Trium populorum exercitus ita stetit instructus, ut dextrum cornu Veientes, sinistrum Falisci tenerent, medii Fidenates essent. Dictator dextro cornu adversus Faliscos, sinistro contra Veientem Capitolinus Quinctius intulit signa: ante mediam aciem cum equitatu magister equitum processit. Parumper silentium et quies fuit, nec Etruscis, nisi cogenterentur, pugnam inituris, et dictatore arcem Romanam respectante, ut ab auguribus, simul aves rite admisissent, ex composito tolleretur signum. Quod simul conspexit, primos equites clamore sublato in hostem emisit: secuta peditum acies ingenti vi confligit. Nulla parte legiones Etruscae sustinere impetum Romanorum. Eques maxime

resistebat: equitumque longe fortissimus ipse rex, ab omni parte effuse sequentibus obequitans Romanis, trahebat certamen.

XIX. Erat tum inter equites tribunus militum A. Cornelius Cossus, eximia pulchritudine corporis, animo ac viribus par, memorque generis, quod, amplissimum acceptum, maius auctiusque reliquit posteris. Is quum ad impetum Tolumnii, quacunque se intendisset, trepidantes Romanas videret turmas, insignemque eum regio habitu volitantem tota acie cognosset, *Hiccine est, inquit, ruptor foederis humani, violatorque gentium iuris? Iam ego hanc mactatam victimam, (si modo sancti quicquam in terris esse dii volunt) legatorum Manibus dabo.* Calcaribus subditis, infesta cuspide in unum fertur hostem: quem quum ictum equo deiecisset, confestim et ipse hasta innisus se in pedes excepit. Assurgentem ibi regem umbone resupinat, repetitumque saepius cuspide ad terram affixit. Tum exsanguis detracta spolia; caputque abscisum victor spiculo gerens, terrore caesi regis hostes fundit. Ita equitum quoque fusa acies, quae una fecerat anceps certamen. Dictator legionibus fugatis instat, et ad castra compulsos caedit. Fidenatium plurimi locorum notitia effugere in montes. Cossus, Tiberim cum equitatu transvectus, ex agro Veientano ingentem detulit praedam ad urbem. Inter proelium et ad castra Romana pugnatum est adversus partem copiarum, ab Tolumnio, ut ante dictum est, ad castra missam. Fabius Vibulanus corona primum vallum defendit: intentos deinde hostes in vallum, egressus dextra principali, cum triariis repente invadit: quo pavore iniecto, caedes minor, quia pauciores erant; fuga non minus trepida, quam in acie, fuit.

XX. Omnibus locis re bene gesta, dictator senatusconsulto iussuque populi triumphans in urbem

rediit. Longe maximum triumphi spectaculum fuit Cossus, spolia opima regis interfecti gerens. In eum milites carmina incondita, aequantes eum Romulo, canere. Spolia in aede Iovis Feretrii prope Romuli spolia, quae, prima Opima appellata, sola ea tempestate erant, cum sollenni dedicatione dono fixit: averteratque in se a curru dictatoris civium ora, et celebritatis eius diei fructum prope solus tulerat. Dictator coronam auream libram pondo ex publica pecunia, populi iussu, in Capitolio Iovi donum posuit. Omnes ante me auctores secutus, A. Cornelium Cossum tribunum militum secunda spolia opima Iovis Feretrii templo intulisse, exposui. Ceterum, praeterquam quod ea rite opima spolia habentur, quae dux duci detraxit; nec ducem novimus, nisi cuius auspicio bellum geritur: titulus ipse, spoliis inscriptus, illos meque arguit, consulem ea Cossus cepisse. Hoc ego quum Augustum Caesarem, templorum omnium conditorem aut restitutorem, ingressum aedem Feretrii Iovis, quam vetustate dilapsam refecit, se ipsum in thorace linteo scriptum Iegisse audissem; prope sacrilegium ratus sum, Cossus spoliiorum suorum Caesarem, ipsius templi auctorem, subtrahere testem. Qui si ea in re sit error, quod tam veteres annales, quodque magistratum libri, quos linteos in aede repositos Monetae Macer Licinius citat identidem auctores, nono post demum anno cum T. Quinctio Penno A. Cornelium Cossus consulem habeant, existimatio communis omnibus est. Nam etiam illud accedit, ne tam clara pugna in eum annum transferri posset, quod imbelle triennium ferme pestilentia inopiaque frugum circa A. Cornelium consulem fuit: adeo ut quidam annales, velut funesti, nihil praeter nomina consulum suggerant. Tertius ab consulatu Cossi annus tribunum eum militum consulari potestate habet; eodem anno magistrum equitum: quo in impe-

rio alteram insignem edidit pugnam equestrem. Ea libera coniectura est. Sed, ut ego arbitror, vana versare in omnes opiniones licet: quum auctor pugnae, recentibus spoliis in sacra sede positis, Iovem prope ipsum, cui vota erant, Romulumque intuens, haud spernendos falsi tituli testes, se A. Cornelium Cossum consulem scripserit.

XXI. M. Cornelio Maluginense, L. Papirio Crasso consulibus, exercitus in agrum Veientem ac Faliscum ducti: praedae abactae hominum pecorumque: hostis in agris nusquam inventus, neque pugnandi copia facta: urbes tamen non oppugnatae, quia pestilentia populum invasit. Et seditioes domi quaesitae sunt, nec motae tamen, ab Sp. Maelio tribuno plebis; qui, favore nominis moturum se aliquid ratus, et Minucio diem dixerat, et rogationem de publicandis bonis Servilii Ahalae tulerat: falsis criminibus a Minucio circumventum Maelium arguens, Servilio caedem civis indemnati obiiciens: quae vaniora ad populum ipso auctore fuere. Ceterum magis vis morbi ingravescens curae erat, terroresque ac prodigia; maxime quod crebris motibus terrae ruere in agris nuntiabantur tecta. Obsecratio itaque a populo, duumviris praeaeuntibus, est facta. Pestilentior inde annus, C. Iulio iterum et L. Virginio consulibus, tantum metum vastitatis in urbe agrisque fecit, ut non modo praedandi causa quisquam ex agro Romano non exiret, bellive inferendi memoria Patribus aut plebi esset; sed ultro Fidenates, qui se primo aut oppido, aut montibus, aut muris tenuerant, populabundi descenderent in agrum Romanum. Deinde, Veientium exercitu accito, (nam Falisci perpelli ad instaurandum bellum, neque clade Romanorum, neque sociorum precibus, potuere) duo populi transiere Anienem; atque haud procul Collina porta signa habuere. Trepidatum itaque, non in agris magis, quam

in urbe, est. Iulius consul in aggere murisque explicat copias: a Virginio senatus in aede Quirini consulitur. Dictatorem dici A. Servilium placet, cui Prisco alii, alii Structo fuisse cognomen tradunt. Virginus, dum collegam consuleret, moratus, permitte eo, nocte dictatorem dixit. Is sibi magistrum equitum Postumum Aebutium Elvam dicit.

XXII. Dictator omnes luce prima extra portam Collinam adesse iubet. Quibuscunque vires suppetebant ad arma ferenda, praesto fuere: signa ex aenario prompta feruntur ad dictatorem. Quaequum agerentur, hostes in loca altiora concessere. Eo dictator agmine infesto subit: nec procul Nomento signis collatis, fudit Etruscas legiones: compulit inde in urbem Fidenas, valloque circumdedit. Sed neque scalis capi poterat urbs alta et munita, neque in obsidione vis ulla erat, quia frumentum non necessitati modo satis, sed copiae quoque, abunde ex ante convecto sufficiebat. Ita, expugnandi pariter cogendique ad deditionem spe amissa, dictator in locis, propter propinquitatem notis, ab aversa parte urbis maxime neglecta, quia suapte natura tutissima erat, agere in arcem cuniculum instituit: ipse, diversissimis locis subeundo ad moenia quadrifariam diviso exercitu, qui alii aliis succederent ad pugnam, continenti die ac nocte proelio ab sensu operis hostes avertebat: donec, perfosso a castris monte, erecta in arcem via est; intentisque Etruscis ad vanas a certo periculo minas, clamor supra caput hostilis captam urbem ostendit. Eo anno C. Furius Pacilus et M. Geganius Macerinus censores villam publicam in campo Martio probaverunt: ibique primum census populi est actus.

XXIII. Eosdem consules insequenti anno refectos, Iulium tertium, Virginium iterum, apud Macrum Licinium invenio. Valerius Antias et Q. Tubero M

Manlium et Q. Sulpicium consules in eum annum edunt. Ceterum in tam discrepante editione et Tubero et Macer libros linteos auctores profitentur: neuter, tribunos militum eo anno fuisse, traditum a scriptoribus antiquis dissimulat. Licinio libros haud dubie sequi linteos placet: et Tubero incertus veri est. Sed inter cetera, vetustate incomperta, hoc quoque in incerto positum. Trepidatum in Etruria est post Fidenas captas, non Veientibus solum exteritis metu similis excidii, sed etiam Faliscis memoria initi primo cum iis belli, quanquam rebellantibus non affuerant. Igitur quum duae civitates, legatis circa duodecim populos missis, impetrassent, ut ad Voltumnae fanum indiceretur omni Etruriae concilium: velut magno inde tumultu imminente, senatus Mam. Aemilium dictatorem iterum dici iussit. Ab eo A. Postumius Tubertus magister equitum est dictus; bellumque tanto maiore, quam proximo, conatu apparatus est, quanto plus erat ab omni Etruria periculi, quam ab duobus populis fuerat.

XXIV. Ea res aliquanto exspectatione omnium tranquillior fuit. Itaque quum renuntiatum a mercatoribus esset, negata Veientibus auxilia, iussosque suo consilio bellum initum suis viribus exsequi, nec adversarum rerum quaerere socios, cum quibus spem integram communicati non sint: tum dictator, ne nequicquam creatus esset, materia quaerendae bello gloriae adempta, in pace aliquid operis edere, quod monumentum esset dictaturae, cupiens, censuram minuere parat: seu nimiam potestatem ratus, seu non tam magnitudine honoris, quam diuturnitate, offensus. Concione itaque advocata, *republicam foris gerendam, ait, tutaque omnia praestanda, deos immortales suscepisse: se, quod intra muros agendum esset, libertati populi Romani consulturum. Maximam autem eius custodiam esse, si magna imperia diu-*

turna non essent; et temporis modus imponeretur, quibus iuris imponi non posset. Alios magistratus annuos esse, quinquennalem censuram; grave esse, iisdem per tot annos magna parte vitae obnoxios vivere. Se legem laturum, ne plus, quam annua ac semestris, censura esset. Consensu ingenti populi legem postero die pertulit, et, ut re ipsa, inquit, sciatis, Quirites, quam mihi diuturna non placeant imperia, dictatura me abdicō. Deposito suo magistratu, modo aliorum magistratui imposito, [fine alteri,] cum gratulatione ac favore ingenti populi domum est reductus. Censores, aegre passi, Mamercum, quod magistratum populi Romani minuisset, tribu moverunt, octuplicatoque censu aerarium fecerunt. Quam rem ipsum ingenti animo tulisse ferunt, causam potius ignominiae inuentem, quam ignominiam; primores Patrum, quamquam deminutum censurae ius noluisent, exemplo acerbitatis censoriae offensos: quippe quum se quisque diutius ac saepius subiectum censoribus fore cerneret, quam censuram gesturum. Populi certe tanta indignatio coorta dicitur, ut vis a censoribus nullius auctoritate, praeterquam ipsius Mamerci, deterreri quiverit.

XXV. Tribuni plebis, assiduis concionibus prohibendo consularia comitia, quum res prope ad interregnum perducta esset, evicere tandem, ut tribuni militum consulari potestate crearentur: victoriae praemium, quod petebatur, ut plebeius crearetur, nullum fuit. Omnes patricii creati sunt, M. Fabius Vibulanus, M. Foslius, L. Sergius Fidenas. Pestilentia eo anno aliarum rerum otium praebuit: aedis Apollini pro valetudine populi vota est. Multa duumviri ex libris, placandae deum irae, avertendaeque a populo pestis causa, fecere: magna tamen clades in urbe agrisque, promiscue hominum pecorumque pernicie, accepta. Famem cultoribus agrorum ti-

mentes in Etruriam, Pomptinumque agrum, et Cumas, postremo in Siciliam quoque frumenti causa misere. Consularium comitiorum nulla mentio habita est. Tribuni militum consulari potestate omnes patricii creati sunt, L. Pinarius Mamercinus, L. Furius Medullinus, Sp. Postumius Albus. Eo anno vis morbi levata, neque a penuria frumenti, quia ante provisum erat, periculum fuit. Consilia ad movenda bella in Volscorum Aequorumque conciliis, et in Etruria ad fanum Voltumnae, agitata. Ibi prolatae in annum res, decretoque cautum, ne quod ante concilium fieret; nequicquam Veiente populo querente, eandem, qua Fidenae deletae sint, imminere Veis fortunam. Interim Romae principes plebis, iam diu nequicquam imminentes spei maioris honoris, dum foris otium esset, coetus indicere in domos tribunorum plebei. Ibi secreta consilia agitare: queri, *se a plebe adeo spreto, ut, quum per tot annos tribuni militum consulari potestate creentur, nulli unquam plebeio ad eum honorem aditus fuerit. Multum providisse suos maiores, qui caverint, ne cui patricio plebei magistratus paterent; aut patricos habendos fuisse tribunos plebei: adeo se suis etiam sordere, nec a plebe minus, quam a Patribus contemni.* Alii purgare plebem, culpam in Patres vertere: *eorum ambitione artibusque fieri, ut obsaeptum plebi sit ad honorem iter. Si plebi respirare ab eorum mixtis precibus minisque liceat, memorem eam suorum inituram suffragia esse, et parto auxilio imperium quoque ascituram.* Placet, tollendae ambitionis causa tribunos legem promulgare, ne cui album in vestimentum addere petitionis liceret causa. Parva nunc res, et vix serio agenda videri possit, quae tunc ingenti certamine Patres ac plebem accendit. Vicere tamen tribuni, ut legem perferrent: apparebatque, irritatis animis, plebem ad suos studia inclinaturam: quae ne libera essent, se-

natusconsultum factum est, ut consularia comitia haberentur.

XXVI. Tumultus causa fuit, quem ab Aequis et Volscis Latini atque Hernici nuntiarant. T. Quintius L. F. Cincinnatus (eidem et Penno cognomen additur) et C. Julius Mento, consules facti: nec ultra terror belli est dilatus. Lege sacrata, quae maxima apud eos vis cogendae militiae erat, delectu habito, utrimque validi exercitus profecti in Algidum convenere, ibique, seorsum Aequi, seorsum Volsci, castra communivere; intentiorque, quam unquam ante, muniendi exercendique militem cura ducibus erat: eo plus nuntii terroris Romam attulere. Senatui dictatorem dici placuit: quia, etsi saepe victi populi, maiore tamen conatu, quam alias unquam, rebellarent: et aliquantum Romanae iuventutis morbo absumptum erat. Ante omnia pravitas consulum discordiaque inter ipsos, et certamina in consiliis omnibus terrebant. Sunt, qui male pugnatum ab his consulibus in Algido auctores sint, eamque causam dictatoris creandi fuisse. Illud satis constat, ad alia discordes in uno adversus Patrum voluntatem consensisse, ne dicerent dictatorem: donec, quum alia aliis terribiliora afferrentur, nec in auctoritate senatus consules essent, Q. Servilius Priscus, summis honoribus egregie usus, *Vos, inquit, tribuni plebis, quoniam ad extrema ventum est, senatus appellat, ut in tanto discrimine reipublicae dictatorem dicere consules pro potestate vestra cogatis.* Qua voce audita, occasionem oblatam rati tribuni augendae potestatis secedunt, proque collegio pronuntiant, *placere, consules senatui dicto audientes esse: si adversus consensum amplissimi ordinis ultra tendant, in vincula se duci eos iussuros.* Consules ab tribunis, quam ab senatu, vinci maluerunt; proditum a Patribus summi imperii ius, datumque sub iugum tribuniciae potestati consulatum me-

morantes, siquidem cogi aliquid pro potestate ab tribuno consules, et (quo quid ulterius privato timendum foret?) in vincula etiam duci possent. Sors, ut dictatorem diceret, (nam ne id quidem inter collegas convenerat) T. Quinctio evenit. Is A. Postumium Tubertum, socerum suum, severissimi imperii virum, dictatorem dixit: ab eo L. Julius magister equitum est dictus. Simul edicitur et iustitium: neque aliud tota urbe agi, quam bellum apparari: cognitio vacantium militiae munere post bellum differtur. Ita dubii quoque inclinant ad nomina danda. Et Hernicis Latinisque milites imperati: utrimque enixe obeditum dictatori est.

XXVII. Haec omnia celeritate ingenti acta: relictoque C. Iulio consule ad praesidium urbis, et L. Iulio magistro equitum ad subita belli ministeria, ne qua res, qua eguissent in castris, moraretur, dictator, praeunte A. Cornelio pontifice maximo, ludos magnos tumultus causa vovit: profectusque ab urbe, diviso cum Quinctio consule exercitu, ad hostes pervenit. Sicut bina castra hostium, parvo inter se spatio distantia, viderant, ipsi quoque mille ferme passus ab hoste, dictator Tusculo, consul Lanuvio, propiorem locum castris ceperunt. Ita quattuor exercitus, totidem munimenta planitiem in medio, non parvis modo excursionibus ad proelia, sed vel ad explicandas utrimque acies satis patentem, habebant. Nec, ex quo castris castra collata sunt, cessatum a levibus proeliis est; facile patiente dictatore, conferendo vires spem universae victoriae, tentato paulatim eventu certaminum, suos praecipere. Itaque hostes, nulla in proelio iusto relicta spe, noctu adorti castra consulis, rem in casum ancipitis eventus committunt. Clamor subito ortus, non consulis modo vigiles, exercitum deinde omnem, sed dictatorem quoque ex somno excivit. Ubi praesenti ope res ege-

bant, consul nec animo defecit, nec consilio: pars militum portarum stationes firmant: pars corona vallum cingunt. In alteris apud dictatorem castris, quo minus tumultus est, eo plus animadvertitur, quid opus facto sit. Misso extemplo ad castra subsidio, cui Sp. Postumius Albus legatus praeficitur, ipse parte copiarum parvo circuitu locum maxime secretum ab tumultu petit, unde ex necopinato aversum hostem invadat. Q. Sulpicium legatum praeficit castris: M. Fabio legato assignat equites: nec ante lucem movere iubet manum, inter nocturnos tumultus moderatu difficilem. Omnia, quae vel alius imperator prudens et impiger in tali re praeciperet ageretque, praecipit ordine atque agit: illud eximium consilii animique specimen, et neutiquam vulgatae laudis, quod ultro ad oppugnanda castra hostium, unde maiore agmine profectos exploratum fuerat, M. Geganium cum cohortibus delectis misit. Qui, postquam intentos homines in eventum periculi alieni, pro se incautos neglectis vigiliis stationibusque, est adortus, prius paene cepit castra, quam oppugnari hostes satis scirent. Inde, fumo, ut convenerat, datum signum ubi inspectum ab dictatore est, exclamat, capta hostium castra, nuntiarique passim iubet.

XXVIII. Et iam lucescebat, omniaque sub oculis erant: et Fabius cum equitatu impetum dederat, et consul eruptionem e castris in trepidos iam hostes fecerat. Dictator autem, parte altera subsidia et secundam aciem adortus, circumagenti se ad dissonos clamores ac subitos tumultus hosti undique obiecerat victorem peditem equitemque. Circumventi igitur iam in medio ad unum omnes poenas rebellionis dedissent, ni Vectius Messius ex Volscis, nobilior vir factis, quam genere, iam orbem volventes suos increpans clara voce, *Hic praebituri, inquit, vos telis hostium estis indefensi, inulti? Quid igitur arma habe-*

tis? aut quid ultro bellum intulistis; in otio tumultuosi, in bello segnes? Quid hic stantibus spei est? an deum aliquem protecturum vos, rapturumque hinc putatis? Ferro via facienda est. Hac, qua me praegressum videritis, agite, qui visuri domos, parentes, coniuges, liberos estis, ite mecum. Non murus, nec vallum; sed armati armatis obstant. Virtute pares, necessitate, quae ultimum ac maximum telum est, superiores estis. Haec locutum exsequentemque dicta redintegrato clamore secuti, dant impressionem, qua Postumius Albus cohortes obiecerat: et moverunt victorem, donec dictator, pedem iam referentibus suis, advenit: eoque omne proelium versum est. Uni viro Messio fortuna hostium innititur. Multa utrimque vulnera, multa passim caedes est. Iam ne duces quidem Romani incruenti pugnant. Unus Postumius, ictus saxo, perfracto capite, acie excessit: non dictatorem humerus vulneratus, non Fabium prope affixum equo femur, non brachium abscisum consulem ex tam ancipiti proelio summovit.

XXIX. Messium impetus per stratos caede hostes cum globo fortissimorum iuvenum extulit ad castra Volscorum, quae nondum capta erant: eodem omnis acies inclinatur. Consul, effusos usque ad vallum persecutus, ipsa castra vallumque aggreditur: eodem et dictator alia parte copias admovet. Non segnior oppugnatio est, quam pugna fuerat. Consulem signum quoque intra vallum iniecisse ferunt, quo milites acrius subirent; repetendoque signo primam impressionem factam. Et dictator, proruto vallo, iam in castra proelium intulerat. Tum abiici passim arma, ac dedi hostes coepti: castrisque et his captis, hostes praeter senatores omnes venundati sunt. Praedae pars sua cognoscentibus Latinis atque Hernicis reddita; partem sub hasta dictator vendidit: praepositoque consule castris, ipse, triumphans

invectus urbem, dictatura se abdicavit. Egregiae dictaturae tristem memoriam faciunt, qui filium ab A. Postumio, quod, occasione bene pugnandi captus, iniussu decesserit praesidio, victorem securi percussus tradunt. Nec libet credere; et licet in variis opinionibus. Et argumento est, quod *imperia Manliana*, non *Postumiana*, appellata sint: quum, qui prior auctor tam saevi exempli foret, occupaturus insignem titulum crudelitatis fuerit. *Imperioso* quoque Manlio cognomen inditum: Postumius nulla tristi nota est insignitus. C. Iulius consul aedem Apollinis, absente collega, sine sorte dedicavit: aegre id passus Quinctius, quum, dimisso exercitu, in urbem redisset, nequicquam in senatu est conquestus. Insigni magnis rebus anno additur, nihil tum ad rem Romanam pertinere visum, quod Carthaginenses, tanti hostes futuri, tum primum per seditiones Siculorum ad partis alterius auxilium in Siciliam exercitum traiecere.

XXX. Agitatum in urbe ab tribunis plebis, ut tribuni militum consulari potestate crearentur; nec obtineri potuit. Consules fiunt L. Papirius Crassus, L. Iulius. Aequorum legati foedus ab senatu cum petissent, et pro foedere deditio ostentaretur, inducias annorum octo impetraverunt. Volscorum res, super acceptam in Algido cladem, pertinaci certamine inter pacis bellique auctores in iurgia et seditiones versa. Undique otium fuit Romanis. Legem de multarum aestimatione pergratam populo, quum ab tribunis parari consules unius ex collegio prodicione excepissent, ipsi praeoccupaverunt ferre. Consules L. Sergius Fidenas iterum, Hostus Lucretius Tricipitinus. Nihil dignum dictu actum his consulibus. Secuti eos consules A. Cornelius Cossus, T. Quinctius Pennus iterum. Veientes in agrum Romanum excursiones fecerunt. Fama fuit, quosdam ex

Fidenatium iuventute participes eius populationis fuisse: cognitioque eius rei L. Sergio, et Q. Servilio, et Mam. Aemilio permissa. Quidam Ostiam relegati, quod, cur per eos dies a Fidenis afuissent, parum constabat. Colonorum additus numerus, agerque iis bello interemptorum assignatus. Siccitate eo anno plurimum laboratum est: nec coelestes modo defuerunt aquae, sed terra quoque, ingenito humore egens, vix ad perennes suffecit annes. Defectus alibi aquarum circa torridos fontes rivosque stragem siti pecorum morientium dedit: scabie alia absumpta: vulgatique contactu in homines morbi, et primo in agrestes ingruerant servitiaque: urbs deinde impletur. Nec corpora modo affecta tabo, sed animos quoque multiplex religio et pleraque externa, invasit; novos ritus sacrificandi vaticinando inferentibus in domos, quibus quaestui sunt capti superstitione animi: donec publicus iam pudor ad primores civitatis pervenit, cernentes in omnibus vicis sacellisque peregrina atque insolita piacula pacis deum exposcendae. Datum inde negotium aedilibus, ut animadverterent, ne qui, nisi Romani dii, neu quo alio more, quam patrio, colerentur. Irae adversus Veientes in insequentem annum, C. Servilium Aham, L. Papium Mugillanum consules, dilatae sunt. Tunc quoque, ne confestim bellum indiceretur, neve exercitus mitterentur, religio obstitit: fetiales prius mittendos ad res repetendas censuere. Cum Veientibus nuper acie dimicatum ad Nomentum et Fidenas fuerat: indutiaeque inde, non pax, facta: quarum et dies exierat, et ante diem rebellaverant. Missi tamen fetiales: nec eorum, quum more patrum iurati repeterent res, verba sunt audita. Controversia inde fuit, utrum populi iussu indiceretur bellum, an satis esset senatusconsultum. Pervicere tribuni, denuntiando impedituros se delectum, ut consules de bello ad popu-

lum ferrent. Omnes centuriae iusserunt. In eo quoque plebs superior fuit, quod tenuit, ne consules in proximum annum crearentur.

XXXI. Tribuni militum consulari potestate quatuor creati sunt, T. Quinctius Pennus ex consulatu, C. Furius, M. Postumius, A. Cornelius Cossus. Ex iis Cossus praefuit urbi: tres, delectu habito, profecti sunt Veios, documentoque fuere, quam plurimum imperium bello inutile esset. Tendendo ad sua quisque consilia, quum aliud alii videretur, aperuerunt ad occasionem locum hosti. Incertam namque aciem, signum aliis dari, receptui aliis cani iubentibus, invasere opportune Veientes: castra propinqua turbatos ac terga dantes accepere. Plus itaque ignominiae, quam cladis, est acceptum. Maesta civitas fuit, vinci insueta: odisse tribunos, poscere dictatorem, in eo verti spes civitatis. Et quum ibi quoque religio obstaret, ne non posset nisi ab consule dici dictator, augures consulti eam religionem exemere. A. Cornelius dictatorem Mam. Aemilium dixit: et ipse ab eo magister equitum est dictus. Adeo, simul fortuna civitatis virtute vera eguit, nihil censoria animadversio effecit, quo minus regimen rerum ex notata indigne domo peteretur. Veientes, re secunda elati, missis circum Etruriae populos legatis, iactando tres duces Romanos ab se uno proelio fusos, quum tamen nullam publici consilii societatem movissent, voluntarios undique ad spem praedae asciverunt. Uni Fidenatium populo rebellare placuit: et, tanquam nisi ab scelere bellum ordiri nefas esset, sicut legatorum antea, ita tum novorum colonorum caede imbutis armis, Veientibus sese coniungunt. Consultare inde principes duorum populorum, Veios an Fidenas sedem belli caperent. Fidenae visae opportuniore. Itaque, trajecto Tiberi, Veientes Fidenas transtulerunt bellum Romae terror ingens

erat. Accito exercitu ab Veiiis, eoque ipso ab re male gesta perculso, castra locantur ante portam Collinam, et in muris armati dispositi, et iustitium in foro, tabernaeque clausae: fiuntque omnia castris, quam urbi, similia.

XXXII. Tum trepidam civitatem, praeconibus per vicos dimissis, dictator ad concionem advocatam increpuit, *quod animos ex tam levibus fortunae momenti suspensos gererent, ut, parva iactura accepta quae ipsa non virtute hostium, nec ignavia Romani exercitus, sed discordia imperatorum, accepta sit, Veientem hostem sexies victum, pertimescant, Fidenasque prope saepius captas quam oppugnatas. Eosdem et Romanos et hostes esse, qui per tot saecula fuerint: eosdem animos, easdem corporis vires, eadem arma gerere. Se quoque eundem dictatorem Mam. Aemilium esse, qui ante Veientium Fidenatumque, adiunctis Faliscis, ad Nomentum exercitus fuderit: et magistrum equitum A. Cornelium eundem in acie fore, qui priore bello tribunus militum, Larte Tolumnio rege Veientium in conspectu duorum exercituum occiso, spolia opima Iovis Feretrii templo intulerit. Proin memores, secum triumphos, secum spolia, secum victoriam esse; cum hostibus scelus legatorum contra ius gentium interfectorum, caedem in pace Fidenatum colonorum, indutias ruptas, septimam infelicem defectionem, arma caperent. Simul castra castris coniunxissent, satis confidere, nec sceleratissimis hostibus diuturnum ex ignominia exercitus Romani gaudium fore; et populum Romanum intellecturum, quanto melius de republica meriti sint, qui se dictatorem tertium dixerint; quam qui, ob ereptum censurae regnum, labem secundae dictaturae suae imposuerint.* Votis deinde nuncupatis profectus, mille et quingentos passus citra Fidenas castra locat: dextra montibus, laeva Tiberi amne saeptus. T. Quinctium Pennum legatum occupare montes iubet,

occultumque id iugum capere, quod ab tergo hostibus foret. Ipse postero die, quum Etrusci pleni animorum ab pristini diei meliore occasione, quam pugna, in aciem processissent, cunctatus parumper, dum speculatores referrent, Quinctium evasisse in iugum propinquum arci Fidenarum, signa profert: peditumque aciem instructam pleno gradu in hostem inducit: magistro equitum praecipit, ne iniussu pugnam incipiat: se, quum opus sit, equestri auxilio signum daturum: tum ut memor regiae pugnae, memor opimi doni, Romulique ac Iovis Feretrii, rem gereret. Legiones impetu ingenti confligunt. Romanus odio accensus, impium Fidenatem, praedonem Veientem, ruptores indutiarum, cruentos legatorum infanda caede, respersos sanguine colonorum suorum, perfidos socios, imbelles hostes compellans, factis simul dictisque odium explet.

XXXIII. Concusserat primo statim congressu hostem: quum repente, patefactis Fidenarum portis, nova erumpit acies, inaudita ante id tempus invisitataque. Ignibus armata ingens multitudo, facibusque ardentibus tota collucens, velut fanatico instincta cursu, in hostem ruit: formaque insolitae pugnae Romanos parumper exterruit. Tum dictator, magistro equitum equitibusque, tum ex montibus Quinctio accito, proelium ciens, ipse in sinistrum cornu, quod, incendio similis quam proelio, territum ceserat flammis, accurrit: claraque voce, *Fumone victi*, inquit, *velut examen apum loco vestro exacti, inermi cedetis hosti? Non ferro exstinguetis ignes? non faces has ipsas pro se quisque, si igni, non telis, pugnandum est, ereptas ultro inferetis? Agite, nominis Romani ac virtutis patrum vestraeque memores, vertite incendium hoc in hostium urbem; et suis flammis delete Fidenas, quas vestris beneficiis placare non potuistis. Legatorum hoc vos vestrorum colonorumque sanguis,*

vastatique fines movent. Ad imperium dictatoris mota cuncta acies: faces partim emissae excipiuntur, partim vi eripiuntur: utraque acies armatur igni. Magister equitum et ipse novat pugnam equestrem. Frenos ut detrahant equis, imperat: et ipse princeps, calcaribus subditis eVectus, effreno equo in medios ignes infertur: et alii concitati equi libero cursu ferunt equitem in hostem. Pulvis elatus, mixtusque fumo, lucem ex oculis virorum equorumque aufert. Ea, quae militem terruerat, species nihil terruit equos. Ruinae igitur similem stragem eques, quacunque pervaserat, dedit. Clamor deinde accidit novus: qui quum utramque mirabundam in se aciem vertisset, dictator exclamat, *Quinctium legatum et suos ab tergo hostem adortos*: ipse, redintegrato clamore, infert acrius signa. Quum duae acies, duo diversa proelia, circumventos Etruscos et a fronte et ab tergo urgerent, neque in castra retro, neque in montes, unde se novus hostis obiecerat, iter fugae esset, et equitem passim liberi frenis distulissent equi, Veientium maxima pars Tiberim effusi petunt: Fidenatium qui supersunt, ad urbem Fidenas tendunt. Infert pavidos fuga in mediam caedem: obtruncantur in ripis: alios, in aquam compulsos, gurgites ferunt: etiam peritos nandi lassitudo et vulnera et pavor degravant; pauci ex multis tranant. Alterum agmen fertur per castra in urbem. Eadem et Romanos sequentes impetus rapit: Quinctium maxime, et cum eo degressos modo de montibus, recentissimum ad laborem militem, quia ultimo proelio advenerat.

XXXIV. Hi, postquam mixti hostibus portam intravere, in muros evadunt; suisque capti oppidi signum ex muro tollunt. Quod ubi dictator conspexit, (iam enim et ipse in deserta hostium castra penetraverat) cupientem militem discurrere ad praedam,

spe iniecta maioris in urbe praedae, ad portam ducit; receptusque intra muros, in arcem, quo ruere fugientium turbam videbat, pergit. Nec minor caedes in urbe, quam in proelio, fuit; donec, abiectis armis, nihil praeter vitam petentes, dictatori deduntur. Urbs castraque diripiuntur. Postero die singulis captivis ab equite ad centurionem sorte ductis, et, quorum eximia virtus fuerat, binis, aliis sub corona venundatis, exercitum victorem opulentumque praeda triumphans dictator Romam reduxit: iussoque magistro equitum abdicare se magistratu, ipse deinde abdicat die sexto decimo, reddito in pace imperio, quod in bello trepidisque rebus acceperat. Classi quoque ad Fidenas pugnatum cum Veientibus, quidam annales retulere: rem aequae difficilem atque incredibilem, nec nunc lato satis ad hoc aene; et tum aliquanto, ut a veteribus accepimus, artiore: nisi in traiectu forte fluminis prohibendo, aliquarum navium concursum in maius, ut fit, celebrantes, navalis victoriae vanum titulum appetivere.

XXXV. Insequens annus tribunos militares consulari potestate habuit A. Sempronium Atratinum, L. Quinctium Cincinnatum, L. Furium Medullinum, L. Horatium Barbatum. Veientibus annorum viginti indutiae datae, et Aequis triennii, quum plurimum annorum petissent. Et ab seditionibus urbanis otium fuit. Annum insequentem, neque bello foris, neque domi seditione insignem, ludi bello voti celebrem, et tribunorum militum apparatu, et finitimorum concursu, fecere. Tribuni consulari potestate erant Ap. Claudius Crassus, Sp. Nautius Rutilus, L. Sergius Fidenas, Sex. Iulius Iulus. Spectaculum comitate etiam hospitem, ad id quod publico consensu venerant, advenis gratius fuit. Post ludos conciones seditionisae tribunorum plebi fuerunt, obiurgantium

multitudinem, quod, admiratione eorum, quos odisset, stupens, in aeterno se ipsa teneret servitio: et non modo ad spem consulatus in partem revocandam aspirare non auderet, sed ne in tribunis quidem militum creandis (quae communia essent comitia Patrum ac plebis) aut sui aut suorum meminisset. Desineret ergo mirari, cur nemo de commodis plebis ageret. Eo impendi laborem ac periculum, unde emolumentum atque honos speretur. Nihil non aggressuros homines, si magna conatis magna praemia proponantur. Ut quidem aliquis tribunus plebis ruat caecus in certamina periculo ingenti, fructu nullo; ex quibus pro certo habeat, Patres, adversus quos tenderet, bello inexpiabili se persecuturos; apud plebem, pro qua dimicaverit, nihilo se honoratiorem fore, neque sperandum, neque postulandum esse. Magnos animos magnis honoribus fieri. Neminem se plebeium contempturum, ubi contemni desissent. Experiendam rem denique in uno aut altero esse, sitne aliquis plebeius ferendo magno honori; an portento simile miraculoque sit, fortem ac strenuum virum aliquem existere ortum ex plebe. Summa vi expugnatum esse, ut tribuni militum consulari potestate et ex plebe crearentur. Petisse viros domi militiaeque spectatos: primis annis sugillatos, repulsos, risui Patribus fuisse: desisse postremo praebere ad contumeliam os. Nec se videre, cur non lex quoque abrogetur, qua id liceat, quod nunquam futurum sit: minorem quippe ruborem fore in iuris iniquitate, quam si per indignitatem ipsorum praetereantur.

XXXVI. Huius generis orationes, cum assensu auditaе, incitavere quosdam ad petendum tribunatum militum, alium alia de commodis plebis laturum se in magistratu profitentem. Agri publici dividendi coloniarumque deducendarum ostentatae spes; et vectigali possessoribus agrorum imposito, in stipendium militum erogandi aeris. Captatum deinde tem-

pus ab tribunis militum, quo per discessum hominum ab urbe, quum Patres clandestina denuntiatione revocati ad diem certam essent, senatusconsultum fieret, absentibus tribunis plebi: ut, quoniam Volscos in Hernicorum agros praedatum exisse fama esset, ad rem inspiciendam tribuni militum proficiscerentur, consulariaque comitia haberentur. Profecti Ap. Claudium, filium decemviri, praefectum urbis relinquunt, impigrum iuvenem, et iam inde ab incunabilis imbutum odio tribunorum plebisque. Tribunis plebi nec cum absentibus iis, qui senatusconsultum fecerant, nec cum Appio, transacta re, quod contenderent, fuit.

XXXVII. Creati consules sunt C. Sempronius Atratinus, Q. Fabius Vibulanus. Peregrina res, sed memoria digna, traditur eo anno facta: Vulturum, Etruscorum urbem, quae nunc Capua est, ab Samnitibus captam; Capuamque ab duce eorum Capye, vel (quod propius vero est) a campestri agro appellatam. Cepere autem, prius bello fatigatis Etruscis, in societatem urbis agrorumque accepti: deinde festo die graves somno epulisque incolas veteres novi coloni nocturna caede adorti. His rebus actis, consules ii, quos diximus, Idibus Decembribus magistratum occipere. Iam non solum, qui ad id missi erant, retulerant, imminere Volscum bellum; sed legati quoque ab Latinis et Hernicis nuntiabant, *Non ante unquam Volscos nec ducibus legendis, nec exercitui scribendo, intentiores fuisse. Vulgo fremere, aut in perpetuum arma bellumque oblivioni danda, iugumque accipiendum; aut iis, cum quibus de imperio certetur, nec virtute, nec patientia, nec disciplina rei militaris cedendum esse.* Haud vana attulere: sed nec perinde Patres moti sunt; et C. Sempronius, cui ea provincia sorti evenit, tanquam constantissimae rei, fortunae fretus, quod victoris populi adversus victos dux es

set, omnia temere ac negligenter egit: adeo ut disciplinae Romanae plus in Volsco exercitu, quam in Romano, esset. Ergo fortuna, ut saepe alias, virtutem est secuta. Primo proelio, quod ab Sempronio incaute inconsulteque commissum est, non subsidiis firmata acie, non equite apte locato, concursus est. Clamor indicium primum fuit, quo res inclinatura esset: excitatio crebriorque ab hoste sublatus; ab Romanis dissonus, impar, segnius saepe iteratus prodidit pavorem animorum. Eo ferocior illatus hostis, urgere scutis, micare gladiis: altera ex parte nutant circumspectantibus galeae, et incerti trepidant, applicantque se turbae. Signa nunc resistentia deseruntur ab antesignanis, nunc inter suos manipulos recipiuntur. Nondum fuga certa, nondum victoria erat: tegi magis Romanus, quam pugnare. Volscus inferre signa, urgere aciem, plus caedis hostium videre, quam fugae.

XXXVIII. Iam omnibus locis ceditur, nequiquam Sempronio consule obiurgante atque hortante: nihil nec imperium, nec maiestas valebat: dataque mox terga hostibus forent, ni Sex. Tempanius, decurio equitum, labente iam re, praesenti animo subvenisset. Qui quum magna voce exclamasset, *ut equites, qui salvam rempublicam vellent esse, ex equis desilirent*; omnium turmarum equitibus, velut ad consulis imperium motis: *Nisi haec, inquit, parmata cohors sistat impetum hostium, actum de imperio est. Sequimini pro vexillo cuspidem meam. Ostendite Romanis Volscisque, neque equitibus vobis ullos equites, nec peditibus esse pedites pares.* Quum clamore comprobata adhortatio esset, vadit alte cuspidem gerens. Quacunque incedunt, vi viam faciunt: eo se inferunt obiectis parmis, ubi suorum plurimum laborem vident. Restituitur omnibus locis pugna, in quae eos impetus tulit: nec dubium erat, quin, si tam pauci

simul obire omnia possent, terga daturi hostes fuerint.

XXXIX. Et quum iam parte nulla sustinerentur, dat signum Volscus imperator, ut parmatis, novae cohorti hostium, locus detur: donec impetu illati ab suis excludantur. Quod ubi est factum, interclusi equites: nec perrumpere eadem, qua transierant, posse; ibi maxime confertis hostibus, qua viam fecerant: et consul legionesque Romanae, quum quod tegumen modo omnis exercitus fuerat, nusquam viderent, ne tot fortissimos viros interclusos opprimeret hostis, tendunt in quemcunque casum. Diversi Volsci, hinc consulem ac legiones sustinere, altera fronte instare Tempanio atque equitibus: qui quum saepe conati nequissent perrumpere ad suos, tumulo quodam occupato, in orbem se tutabantur, nequaquam inulti. Nec pugnae finis ante noctem fuit. Consul quoque, nusquam remisso certamine, dum quicquam superfuit lucis, hostem tenuit. Nex incertos diremit: tantusque ab imprudentia eventus utraque castra tenuit pavor, ut, relictis sauciis et magna parte impedimentorum, ambo pro victis exercitus se in montes proximos reciperent. Tumulus tamen circumsessus ultra mediam noctem est: quo quum circumsedentibus nuntiatum esset, castra deserta esse, victos rati suos, et ipsi, qua quemque in tenebris pavor tulit, fugerunt. Tempanius metu insidiarum suos ad lucem tenuit. Degressus deinde ipse cum paucis speculatum, quum ab sauciis hostibus sciscitando comperisset, castra Volscorum deserta esse, laetus ab tumulo suos devocat, et in castra Romana penetrat. Ubi quum vasta desertaque omnia, atque eandem, quam apud hostes, foeditatem invenisset, priusquam Volscos cognitus error reduceret, quibus poterat sauciis ductis secum, ignarus quam regionem consul petisset, ad urbem proximis itineribus pergit.

XL. Iam eo fama pugnae adversae castrorumque desertorum perlata erat: et ante omnia deplorati erant equites, non privato magis, quam publico luctu: Fabiusque consul, terrore urbi quoque iniecto, stationem ante portas agebat: quum equites, procul visi non sine terrore ab dubiis, quinam essent, mox cogniti, tantam ex metu laetitiam fecere, ut clamor urbem pervaderet gratulantium, salvos victoresque redisse equites: et ex maestis paullo ante domibus, quae conclamaverant suos, procurreretur in vias; pavidaeque matres ac coniuges, oblitae prae gaudio decoris, obviam agmini occurrerent, in suos quaeque, simul corpore atque animo vix prae gaudio competes, effusae. Tribunis plebi, qui M. Postumio et T. Quinctio diem dixerant, quod ad Veios eorum opera male pugnatum esset, occasio visa est per recens odium Sempronii consulis renovandae in eos invidiae. Itaque, advocata concione, quum proditam Veis rempublicam esse ab ducibus, proditum deinde, quia illis impune fuerit, in Volscis ab consule exercitum, traditos ad caedem fortissimos equites, deserta foede castra vociferati essent; C. Iulius, unus ex tribunis, Tempanium equitem vocari iussit; coramque iis, *Sexte Tempani, inquit, quaero de te, arbitrerisne C. Sempronium consulem aut in tempore pugnam inisse, aut firmasse subsidiis aciem, aut ullo boni consulis functum officio? et, tunc ipse, victis legionibus Romanis, tuo consilio equitem ad pedes deduxeris, restituerisque pugnam? excluso deinde ab acie nostra tibi atque equitibus num aut consul ipse subvenerit, aut miserit praesidium? postero denique die ecquid praesidii usquam habueris? an tu cohorsque in castra vestra virtute perruperitis? ecquem in castris consulem, ecquem exercitum inveneritis? an deserta castra, relictos saucios milites? Haec pro virtute tua fideque, qua una hoc bello respublica stetit,*

dicenda tibi sunt hodie. Denique, ubi C. Sempronius, ubi legiones nostrae sint? desertus sis, an deserueris consulem exercitumque? victi denique simus, an vicimus?

XLI. Adversus haec Tempanii oratio incompta fuisse dicitur; ceterum militariter gravis, non suis vana laudibus, non crimine alieno laeta: *Quanta prudentia rei bellicae in C. Sempronio esset, non militis de imperatore existimationem esse, sed populi Romani fuisse, quum eum comitiis consulem legeret. Itaque ne ab se imperatoria consilia, neu consulares artes exquirerent, quae pensitanda quoque magnis animis atque ingeniis essent; sed, quod viderit, referre posse. Vidisse autem se prius, quam ab acie intercluderetur, consulem in prima acie pugnantem, adhortantem, inter signa Romana telaque hostium versantem: postea se ab conspectu suorum ablatum. Ex strepitu tamen et clamore sensisse, usque ad noctem extractum certamen; nec ad tumultum, quem ipse tenuerat, prae multitudine hostium credere perrumpi potuisse. Exercitus ubi esset, se nescire: arbitrari, velut ipse in re trepida loci praesidio se suosque sit tutatus, sic consulem servandi exercitus causa loca tutiora castris cepisse. Nec Volscorum meliores res esse credere, quam populi Romani. Fortunam noctemque omnia erroris mutui implesse: precantemque deinde, ne se fessum labore ac vulneribus tenerent, cum ingenti laude, non virtutis magis, quam moderationis, dimissum. Quum haec agerentur, iam consul via Lavicana ad fanum Quietis erat. Eo missa plaustra iumentaue alia ab urbe exercitum, affectum proelio ac via nocturna, exceperunt. Paulo post in urbem est ingressus consul, non ab se magis enixe amovens culpam, quam Tempanium meritis laudibus ferens. Maestae civitati ab re male gesta et iratae ducibus M. Postumius reus obiectus, qui tribunus militum pro consule ad Veios fuerat, de-*

cem millibus aeris gravis damnatur. T. Quinctium collegam eius, quia et in Volscis consul auspicio dictatoris Postumii Tuberti, et ad Fidenas legatus dictatoris alterius Mam. Aemilii, res prospere gesserat, totam culpam eius temporis in praedamnatum collegam transferentem, omnes tribus absolverunt. Profuisse ei Cincinnati patris memoria dicitur, venerabilis viri, et exactae iam aetatis Capitolinus Quinctius, suppliciter orans, ne se, brevi reliquo vitae spatio, tam tristem nuntium ferre ad Cincinnatum paterentur.

XLII. Plebs tribunos plebi absentes, Sex. Tempanium, A. Sellium, Sex. Antistium, et Sp. Icilium, fecit; quos et pro centurionibus sibi praefecerant, Tempanio auctore, equites. Senatus, quum odio Sempronii consulare nomen offenderet, tribunos militum consulari potestate creari iussit. Creati sunt L. Manlius Capitolinus, Q. Antonius Merenda, L. Papius Mugillanus. Principio statim anni L. Hortensius tribunus plebis C. Sempronio consuli anni prioris diem dixit: quem quum quattuor collegae, inspectante populo Romano, orarent, ne imperatorem suum innoxium, in quo nihil praeter fortunam reprehendi posset, vexaret: aegre Hortensius pati, tentationem eam credens esse perseverantiae suae; nec precibus tribunorum, quae in speciem modo iactentur, sed auxilio confidere reum. Itaque modo ad eum conversus, *Ubi illi patricii spiritus, ubi subnissus et fidens innocentiae animus esset? quaerebat; sub tribunicia umbra consularem virum delituisse: modo ad collegas, Vos autem, si reum perago, quid acturi estis? an erepturi ius populo et eversuri tribuniciam potestatem? Quum illi, et de Sempronio et de omnibus summam populi Romani potestatem esse, dicerent, nec se iudicium populi tollere aut velle, aut posse; sed, si preces suae pro imperatore, qui sibi parentis esset lo-*

co, non valuissent, se vestem cum eo mutaturos: tum Hortensius, Non videbit, inquit, plebs Romana sordidatos tribunos suos. C. Sempronium nihil moror, quando hoc est in imperio consecutus, ut tam carus esset militibus. Nec pietas quattuor tribunorum, quam Hortensii tam placabile ad iustas preces ingenium, pariter plebi Patribusque gratior fuit. Non diutius fortuna Aequis indulset, qui ambiguam victoriam Volscorum pro sua amplexi fuerant.

XLIII. Proximo anno N. Fabio Vibulano, T. Quinctio, Capitolini filio, Capitolino consulibus, ductu Fabii, cui sorte ea provincia evenerat, nihil dignum memoratu actum. Quum trepidam tantum ostendissent aciem Aequi, turpi fuga funduntur, haud magno consulis decore: itaque triumphus negatur. Ceterum ob Sempronianae cladis levatam ignominiam, ut ovans urbem intraret, concessum est. Quemadmodum bellum minore, quam timuerant, dimicatione erat perfectum, sic in urbe ex tranquillo necopinata moles discordiarum inter plebem ac Patres exorta est, coepta ab duplicando quaestorum numero. Quam rem, (ut, praeter duos urbanos quaestores, duo consulibus ad ministeria belli praesto essent) a consulibus relatam, quum et Patres summa ope approbassent, consulibus tribuni plebis certamen intulerunt, ut pars quaestorum (nam ad id tempus patricii creati erant) ex plebe fieret. Adversus quam actionem primo et consules et Patres summa ope anisi sunt: concedendo deinde, ut, quemadmodum in tribunis consulari potestate creandis usi sunt, adaeque in quaestoribus liberum esset arbitrium populi, quum parum proficerent, totam rem de augendo quaestorum numero omittunt. Excipiunt omissam tribuni, aliaeque subinde, inter quas et agrariae legis, seditiosae actiones existunt: propter quos motus quum senatus consules, quam tribunos, creari mallet,

neque posset per intercessionem tribunicias senatusconsultum fieri; respublica a consulibus ad interregnum, neque id ipsum (nam coire patricios tribuni prohibebant) sine certamine ingenti, redit. Quum pars maior insequentis anni per novos tribunos plebi et aliquot interreges certaminibus extracta esset, modo prohibentibus tribunis patricios coire ad proedendum interregem, modo interregem interpellantibus, ne senatusconsultum de comitiis consularibus faceret; postremo L. Papirius Mugillanus, proditus interrex, castigando nunc Patres, nunc tribunos plebi, *desertam omissamque ab hominibus rempublicam, deorum providentia curaque exceptam, memorabat, Venientibus indutiis et cunctatione Aequorum stare. Unde si quid increpet terroris, sine patricio magistratu placere rempublicam opprimi? non exercitum, non ducem scribendo exercitui esse? An bello intestino bellum externum propulsaturos? Quae si in unum conveniant, vix deorum opibus, quin obruatur Romana res, resisti posse. Quin illi, remittendo de summa quisque iuris, mediis copularent concordiam: Patres, patiendo tribunos militum pro consulibus fieri: tribuni plebis, non intercedendo, quo minus quattuor quaestores promiscue de plebe ac Patribus libero suffragio populi fierent.*

XLIV. Tribunicia primum comitia sunt habita. Creati tribuni consulari potestate omnes patricii, L. Quinctius Cincinnatus tertium, L. Furius Medullinus iterum, M. Manlius, A. Sempronius Atratinus. Hoc tribuno comitia quaestorum habente, petentibusque inter aliquot plebeios filio Antistii tribuni plebis et fratre alterius tribuni plebis Sex. Pompilii, nec potestas, nec suffragatio horum valuit, quin, quorum patres avosque consules viderant, eos nobilitate praefferrent. Furere omnes tribuni plebis, ante omnes Pompilius Antistiusque, repulsa suorum accensi,

*Quidnam id rei esset? non suis beneficiis, non Patrum iniuriis, non denique usurpandi libidine, quum liceat, quod ante non leuerit, si non tribunum militarem, ne quaestorem quidem quemquam ex plebe factum. Non valuisse patris pro filio, fratris pro fratre preces, tribunorum plebis, potestatis sacrosanctae, ad auxilium libertatis creatae. Fraudem profecto in re esse, et A. Sempronium comitiis plus artis adhibuisse, quam fidei. Eius iniuria queri suos honore deiectos. Itaque quum in ipsum, et innocentia tutum et magistratu, in quo tunc erat, impetus fieri non posset, flexere iras in C. Sempronium, patruelem Atratini: eique ob ignominiam Volsci belli, adiutore collega M. Canuleio, diem dixere. Subinde ab iisdem tribunis mentio in senatu de agris dividendis illata est, (cui actioni semper acerrime C. Sempronius restiterat) ratis, id quod erat, aut deposita causa leuiorem futurum apud Patres reum, aut perseverantem sub iudicii tempus plebem offensurum. Adversae inuidiae obiici maluit, et suae nocere causae, quam publicae deesse; stetitque in eadem sententia, *Ne qua largitio, cessura in trium gratiam tribunorum, fieret. Nec tum agrum plebi, sed sibi inuidiam, quaeri. Se quoque subiturum eam tempestatem forti animo: nec senatui tanti se civem, aut quemquam alium debere esse, ut in parcendo uni malum publicum fiat.* Nihilo demissiore animo, quum dies venit, causa ipse pro se dicta, nequicquam omnia expertis Patribus, ut mitigarent plebem, quindecim millibus aeris damnatur. Eodem anno Postumia, virgo Vestalis, de incestu causam dixit, crimine innoxia; ob suspicionem propter cultum amoeniorem ingeniumque liberius, quam virginem decet, parum abhorrens famam. Ampliatam, deinde absolutam, pro collegii sententia pontifex maximus abstinere iocis, colique sancte potius, quam scite, iussit. Eodem anno a Campanis Cumae, quam Graeci tum urbem*

tenebant, capiuntur. Insequens annus tribunos militum consulari potestate habuit, Agrippam Mene-
nium Lanatum, P. Lucretium Tricipitinum, Sp. Nau-
tium Rutilum.

XLV. Annus, felicitate populi Romani, periculo potius ingenti, quam clade, insignis. Servitia, urbem ut incenderent distantibus locis, coniurarunt; populoque ad opem passim ferendam tectis intento, ut arcem Capitoliumque armati occuparent. Avertit nefanda consilia Iupiter: indicioque duorum comprehensi sontes poenas dederunt. Indicibus dena millia gravis aeris, quae tum divitiae habebantur, ex aenario numerata, et libertas praemium fuit. Bellum inde ab Aequis reparari coeptum: et, novos hostes Lavicanos consilia cum veteribus iungere, haud incertis auctoribus Romam est allatum. Aequorum iam velut anniversariis armis assuerat civitas. Lavicos legati missi quum responsa inde retulissent dubia, quibus, nec tum bellum parari, nec diuturnam pacem fore, appareret: Tusculanis negotium datum, *adverterent animos, ne quid novi tumultus Lavicis oriretur.* Ad insequentis anni tribunos militum consulari potestate, inito magistratu, legati ab Tusculo venerunt, L. Sergium Fidenatem, M. Papirium Mugillanum, C. Servilium, Prisci filium, quo dictatore Fidenae captae fuerant. Nuntiabant legati, Lavicanos arma cepisse, et cum Aequorum exercitu depopulatos agrum Tusculanum castra in Algido posuisse. Tum Lavicanis bellum indictum: factoque senatusconsulto, ut duo ex tribunis ad bellum proficiscerentur, unus res Romae curaret, certamen subito inter tribunos exortum. Se quisque belli ducem potioem ferre, curam urbis, ut ingratham ignobilemque, aspernari. Quum parum decorum inter collegas certamen mirabundi Patres conspicerent, Q. Servilius, *Quando nec ordinis huius ulla, inquit, nec reipublicae est verecundia, patria ma-*

iestas altercationem istam dirimet. Filius meus extra sortem urbi praeerit. Bellum utinam, qui appetunt, consideratius concordiusque, quam cupiunt, gerant.

XLVI. Delectum haberi non ex toto passim populo placuit. Decem tribus sorte ductae sunt; ex his scriptos iuniores duo tribuni ad bellum duxere. Coepta inter eos in urbe certamina cupiditate eadem imperii multo impensius in castris accendi: nihil sentire idem, pro sententia pugnare: sua consilia velle, sua imperia sola rata esse: contemnere in vicem, et contemni: donec, castigantibus legatis, tandem ita comparatum est, ut alternis diebus summam imperii haberent. Quae quum allata Romam essent, dicitur Q. Servilius, aetate et usu doctus, precatus ab diis immortalibus, ne discordia tribunorum damnosior reipublicae esset, quam ad Veios fuisset: et, velut haud dubia clade imminente, instituisse filio, ut milites scriberet, et arma pararet. Nec falsus vates fuit. Nam ductu L. Sergii, cuius dies imperii erat, loco iniquo sub hostium castris, quum, quia simulato metu receperat se hostis ad vallum, spes vana expugnandi castra eo traxisset, repentino impetu Aequorum per supinam vallem fusi sunt, multique in ruina maiore quam fuga oppressi obtruncatique: castraque, eo die aegre retenta, postero die, circumfusus iam magna ex parte hostibus, per aversam portam fuga turpi deseruntur. Duces legatique, et quod circa signa roboris de exercitu fuit, Tusculum petiere. Palati alii per agros passim multis itineribus, maioris, quam accepta erat, cladis nuntii Romam contendunt. Minus trepidationis fuit, quod eventus timori hominum congruens fuerat; et quod subsidia, quae respicerent in re trepida, praeparata erant ab tribuno militum: iussuque eiusdem, per minores magistratus sedato in urbe tumultu, speculatores propere missi nuntiavere, Tusculi duces exercitumque esse: ho-

stem castra loco non movisse. Et, quod plurimum animorum fecit, dictator ex senatusconsulto dictus Q. Servilius Priscus; vir, cuius providentiam in republica quum multis aliis tempestatibus ante experta civitas erat, tum eventu eius belli, quod uni certamen tribunorum suspectum ante rem male gestam fuerat; magistro equitum creato, a quo ipse tribunus militum dictator erat dictus, filio suo, ut tradidere quidam, (nam alii Aham Servilium magistrum equitum eo anno fuisse scribunt) novo exercitu profectus ad bellum, accitis qui Tusculi erant, duo millia passuum ab hoste locum castris cepit.

XLVII. Transierat ex re bene gesta superbia negligentiaque ad Aequos, quae in Romanis ducibus fuerat. Itaque primo statim proelio quum dictator equitatu immisso antesignanos hostium turbasset, legionum inde signa inferri propere iussit, signiferumque ex suis unum cunctantem occidit. Tantis ardor ad dimicandum fuit, ut impetum Aequi non tulerint: victique acie quum fuga effusa petissent castra, brevior tempore et certamine minor castrorum oppugnatio fuit, quam proelium fuerat. Captis direptisque castris, quum praedam dictator militi concessisset, secutique fugientem ex castris hostem equites renuntiassent, omnes Lavicanos victos, magnam partem Aequorum Lavicos confugisse; postero die ad Lavicos ductus exercitus: oppidumque, corona circumdatum, scalis captum ac direptum est. Dictator, exercitu victore Romam reducto, die octavo, quam creatus erat, magistratu se abdicavit; et opportune senatus, priusquam ab tribunis plebi agrariae seditiones, mentione illata de agro Lavicano dividendo, fierent, censuit frequens, coloniam Lavicos deducendam. Coloni ab urbe mille et quingenti missi bina iugera acceperunt. Captis Lavicis, ac deinde tribunis militum consulari potestate, Agrippa Mene-

nio Lanato, et L. Servilio Structo, et P. Lucretio Tricipitino, iterum omnibus his, et Sp. Rutilio Crasso, et insequente anno A. Sempronio Atratino tertium, et duobus iterum M. Papirio Mugillano, et Sp. Nautio Rutilo, biennium tranquillae externae res, discordia domi ex agrariis legibus fuit.

XLVIII. Turbatores vulgi erant Spurii Maecilius quartum et Metilius tertium tribuni plebis, ambo absentes creati. Et quum rogationem promulgassent, ut ager ex hostibus captus viritim divideretur, magnaue partis nobilium eo plebiscito publicarentur fortunae; (nec enim ferme quicquam agri, ut in urbe alieno solo posita, non armis partum erat; nec, quod venisset assignatumve publice esset, praeterquam plebs habebat) atrox plebi Patribusque propositum videbatur certamen: nec tribuni militum, nunc in senatu, nunc in conciliis privatis principum cogendis, viam consilii inveniebant; quum Ap. Claudius, nepos eius qui decemvir legibus scribendis fuerat, minimus natu ex Patrum concilio, dicitur dixisse, *Vetus se ac familiare consilium domo afferre: proavum enim suum Ap. Claudium ostendisse Patribus viam unam dissolvendae tribuniciae potestatis per collegarum intercessionem. Facile homines novos auctoritate principum de sententia deduci, si temporum interdum potius, quam maiestatis, memor adhibeatur oratio. Pro fortuna illis animos esse: ubi videant, collegas principes agenda rei gratiam omnem ad plebem praecipuisse, nec locum in ea relictum sibi; haud gravate acclinaturos se ad causam senatus, per quam universo ordini cum primoribus se Patrum concilient.* Approbantibus cunctis, et ante omnes Q. Servilio Prisco, quod non degenerasset ab stirpe Claudia, collaudante iuvenem, negotium datur, ut, quos quisque posset ex collegio tribunorum, ad intercessionem pellicerent. Misso senatu, prensantur ab pri-

cipibus tribuni: suadendo, monendo, pollicendoque gratum id singulis privatim, gratum universo senatui fore, sex ad intercessionem comparavere. Posteroque die quum ex composito relatum ad senatum esset de seditione, quam Maecilius Metiliusque largitione pessimi exempli concirent; eae orationes a primoribus Patrum habitae sunt, ut pro se quisque iam nec consilium sibi suppeteret diceret, nec se ullam opem cernere aliam usquam, praeterquam in tribunicio auxilio. In eius potestatis fidem circumventam rempublicam, tanquam privatam inopem, confugere. Praeclarum ipsis potestatique esse, non ad vexandum senatum discordiamque ordinum movendam plus in tribunatu virium esse, quam ad resistendum improbis collegis. Fremitus deinde universi senatus ortus, quum ex omnibus partibus curiae tribuni appellarentur: tum, silentio facto, ii, qui praeparati erant gratia principum, quam rogationem a collegis promulgatam senatus censeat dissolvendae reipublicae esse, ei se intercessuros ostendunt. Gratiae intercessoribus ab senatu actae. Latores rogationis, concione advocata, proditores plebis commodorum ac servos consularium appellantes, aliaque truci oratione in collegas invecti, actionem deposuere.

XLIX. Duo assidua bella insequens annus habuisset, quo P. Cornelius Cossus, C. Valerius Potitus, Q. Quinctius Cincinnatus, N. Fabius Vibulanus, tribuni militum consulari potestate fuerunt; ni Veiens bellum religio principum distulisset, quorum agros Tiberis, super ripas effusus, maxime ruinis villarum vastavit. Simul Aequos triennio ante accepta clades prohibuit Bolanis, suae gentis populo, praesidium ferre. Excursionem inde in confinem agrum Lavicanum factae erant, novisque colonis bellum illatum. Quam noxam quum se consensu omnium Ae-

quorum defensuros sperassent, deserti ab suis, ne memorabili quidem bello, per obsidionem levemque unam pugnam et oppidum et fines amisere. Tentatum ab L. Sextio tribuno plebis, ut rogationem ferret, qua Bolas quoque, sicut Lavicos, coloni mitterentur, per intercessionem collegarum, qui nullum plebiscitum, nisi ex auctoritate senatus, passuros se perferri ostenderunt, discussum est. Bolis insequente anno receptis, Aequi, coloniaque eo deducta, novis viribus oppidum firmarunt, tribunis militum Romae consulari potestate Cn. Cornelio Cosso, L. Valerio Potito, Q. Fabio Vibulano iterum, M. Postumio Regillensi. Huic bellum adversus Aequos permisum est, pravae mentis homini; quam tamen victoria magis, quam bellum, ostendit. Nam exercitu impigre scripto ductoque ad Bolas, quum levibus proeliis Aequorum animos fregisset, postremo in oppidum irrupit. Deinde ab hostibus in cives certamen vertit: et, quum inter oppugnationem praedam militis fore edixisset, capto oppido, fidem mutavit. Eam, magis adducor, ut credam irae causam exercitui fuisse, quam quod in urbe nuper direpta coloniaque nova minus praedicatione tribuni praedae fuerit. Auxit eam iram, postquam, ab collegis arcessitus, propter seditiones tribunicias in urbem revertit, audita vox eius in concione stolidi ac prope vecors; qua Sextio tribuno plebis, legem agrariam ferenti, simul, Bolas quoque ut mitterentur coloni, laturum se dicenti, dignos enim esse qui armis cepissent, eorum urbem agrumque Bolanum esse; *Malum quidem militibus meis, inquit, nisi quieverint*: quod auditum non concionem magis, quam mox Patres, offendit. Et tribunus plebis, vir acer nec infacundus, nactus inter adversarios superbum ingenium immodicamque linguam, quam irritando agitandoque in eas impelleret vocis, quae invidiae, non ipsi tantum, sed

causae atque universo ordini, essent, neminem ex collegio tribunorum militum saepius, quam Postumium, in disceptationem trahebat. Tum vero secundum tam saevum atque inhumanum dictum, *Auditis, inquit, Quirites, sicut servis malum minantem militibus? tamen haec bellua dignior vobis tanto honore videbitur, quam qui vos, urbe agrisque donatos, in colonias mittunt; qui sedem senectuti vestrae prospiciunt; qui pro vestris commodis adversus tam crudeles superbosque adversarios depugnant. Incipite deinde mirari, cur pauci iam vestram suscipiant causam. Quid ut a vobis sperent? an honores, quos adversariis vestris potius, quam populi Romani propugnatoribus, datis? Ingemuistis modo, voce huius audita. Quid id refert? Iam, si suffragium detur, hunc, qui malum vobis minatur, iis, qui agros sedesque ac fortunas stabilire volunt, praeferetis.*

L. Perlata haec vox Postumii ad milites multo in castris maiorem indignationem movit. *Praedaene interceptorem fraudatoremque etiam malum minari militibus?* Itaque quum fremitus aperte esset, et quaestor P. Sestius eadem violentia coerceri putaret seditionem posse, qua mota erat; misso ad vociferantem quendam militem lictore, quum inde clamor et iurgium oriretur, saxo ictus turba excedit; insuper increpante, qui vulneraverat, *habere quaestorem, quod imperator esset militibus minatus.* Ad hunc tumultum accitus Postumius asperiora omnia fecit acerbis quaestionibus, crudelibus suppliciis. Postremo quum modum irae nullum faceret, ad vociferationem eorum, quos necari sub crate iusserat, concursu facto, ipse ad interpellantes poenam vecors de tribunali decurrit. Ibi quum summoventes passim lictores centurionesque vexarent turbam, eo indignatio erupit, ut tribunus militum ab exercitu suo lapidibus cooperiretur. Quod tam atrox facinus postquam est

Romam nuntiatum, tribunis militum de morte collegae per senatum quaestiones decernentibus, tribuni plebis intercedebant. Sed ea contentio ex certamine alio pendebat; quod cura incesserat Patres, ne metu quaestionum plebs iraque tribunos militum ex plebe crearet: tendebantque summa ope, ut consules crearentur. Quum senatusconsultum fieri tribuni plebis non paterentur, iidem intercederent consularibus comitiis, res ad interregnum rediit. Victoria deinde penes Patres fuit.

LI. Q. Fabio Vibulano interrege comitia habente, consules creati sunt A. Cornelius Cossus, L. Furius Medullinus. His consulibus principio anni senatusconsultum factum est, ut de quaestione Postumianae caedis tribuni primo quoque tempore ad plebem ferrent; plebesque praeficeret quaestioni, quem vellet. A plebe consensu populi consulibus negotium mandatur: qui, summa moderatione ac lenitate per paucorum supplicium, quos sibimet ipsos conscisse mortem satis creditum est, transacta re, nequiveret tamen consequi, ut non aegerrime id plebs ferret. *Iacere tam diu irritas sanctiones, quae de suis commodis ferrentur: quum interim de sanguine et supplicio suo latam legem confestim exerceri, et tantam vim habere.* Aptissimum tempus erat, vindictis seditioibus, delinimentum animis Bolani agri divisionem obiici: quo facto minuissent desiderium agrariae legis, quae possesso per iniuriam agro publico Patres pellebat. Tunc haec ipsa indignitas angebat animos, non in retinendis modo publicis agris, quos vi teneret, pertinacem nobilitatem esse; sed ne vacuum quidem agrum, nuper ex hostibus captum, plebi dividere; mox paucis, ut cetera, futurum praeda. Eodem anno adversus Volscos, populantes Hernicorum fines, legiones ductae a Furio consule, quum hostem ibi non invenissent, Ferentinum, quo magna

multitudo Volscorum se contulerat, cepere. Minus praedae, quam speraverant, fuit: quod Volsci, postquam spes tuendi exigua erat, sublatis rebus, nocte oppidum reliquerunt. Postero die prope desertum capitur. Hernicis ipse ager dono datus.

LII. Annum modestia tribunorum quietum excepit tribunus plebis L. Icilius, Q. Fabio Ambusto, C. Furio Pacilo consulibus. Is quum principio statim anni, velut pensum nominis familiaeque, seditiones agrariis legibus promulgandis cieret; pestilentia coorta, minacior tamen quam perniciosior, cogitationes hominum a foro certaminibusque publicis ad domum curamque corporum nutriendorum avertit: minusque eam damnosam fuisse, quam seditio futura fuerit, credunt. Defuncta civitate plurimorum morbis, perpauca funeribus, pestilentem annum inopia frugum, neglecto cultu agrorum, ut plerumque fit, excepit, M. Papirio Atratino, C. Nautio Rutilo consulibus. Iam fames, quam pestilentia, tristior erat: ni, dimissis circa omnes populos legatis, qui Etruscum mare, quique Tiberim accolunt, ad frumentum mercandum, annonae foret subventum. Superbe ab Samnitibus, qui Capuam habebant Cumasque, legati prohibiti commercio sunt: contra ea benigne ab Sicularum tyrannis adiuti. Maximos commeatus summo Etruriae studio Tiberis devexit. Solitudinem in civitate aegra experti consules sunt: quum, in legationes non plus singulis senatoribus invenientes, coacti sunt binos equites adiicere. Praeterquam ab morbo annonaeque nihil eo biennio intestini externive incommodi fuit. At ubi hae sollicitudines discessere, omnia, quibus turbari solita erat civitas, domi discordia, foris bellum exortum.

LIII. M. Aemilio, C. Valerio Potito consulibus, bellum Aequi parabant: Volscis, quanquam non publico consilio, capessentibus arma, voluntariis mer-

cede secutis militiam. Ad quorum famam hostium (iam enim in Latinum Hernicumque transcenderant agrum) delectum habentem Valerium consulem M. Maenius tribunus plebis, legis agrariae lator, quum impediret, auxilioque tribuni nemo invitus sacramento diceret; repente nuntiatur, arcem Carventanam ab hostibus occupatam esse. Ea ignominia accepta quum apud Patres invidiae Maenio fuit, tum ceteris tribunis, iam ante praeparatis intercessoribus legis agrariae, praebuit iustio rem resistendi collegae. Itaque quum res diu ducta per altercationem esset, consulibus deos hominesque testantibus, *quicquid ab hostibus cladis ignominiaeque aut iam acceptum esset, aut immineret, culpam penes Maenium fore, qui delectum impediret; Maenio contra vociferante, si iniusti domini possessione agri publici cederent, se moram delectui non facere;* decreto interposito, novem tribuni sustulerunt certamen; pronuntiaveruntque ex collegii sententia, *C. Valerio consuli se, damnum aliamque coercionem, adversus intercessionem collegae, delectus causa detrectantibus militiam inhibenti, auxilio futuros esse.* Hoc decreto consul armatus quum paucis, appellantis tribunum, collumtorsisset, metu ceteri sacramento dixere. Ductus exercitus ad Carventanam arcem, quanquam invisus infestusque consuli erat, impigre primo statim adventu, delectis qui in praesidio erant, arcem recipit: praedatores, ex praesidio per negligentiam dilapsi, occasionem aperuere ad invadendum. Praedae ex assiduis populationibus, quod omnia in locum tutum congesta erant, fuit aliquantum. Venditum sub hasta consul in aerarium redigere quaestores iussit; tum praedicans participem praedae fore exercitum, quum militiam non abnuisset. Auctae inde plebis ac militum in consulem irae. Itaque, quum ex senatusconsulto urbem ovans introiret, alternis inconditi

versus militari licentia iactati: quibus consul increpitus, Maenii celebre nomen laudibus fuit, quum ad omnem mentionem tribuni favor circumstantis populi plausuque et assensu cum vocibus militum certaret. Plusque ea res, quam prope sollennis militum lascivia in consulem, curae Patribus iniecit: et tanquam haud dubius inter tribunos militum honos Maenii, si peteret, consularibus comitiis est exclusus.

LIV. Creati consules sunt Cn. Cornelius Cossus, L. Furius Medullinus iterum. Non alias aegrius plebs tulit, tribunicia sibi comitia non commissa. Eum dolorem quaestoriis comitiis simul estendit, et ulta est, tunc primum plebeiis quaestoribus creatis: ita ut, in quattuor creandis, uni patricio K. Fabio Ambusto relinqueretur locus; tres plebei, Q. Silius, P. Aelius, P. Pupius clarissimarum familiarum iuvenibus praeferrentur. Auctores fuisse tam liberi populo suffragii Icilios accipio, ex familia infestissima Patribus tres in eum annum tribunos plebis creatos, multarum magnarumque rerum molem avidissimo adeo populo ostentantes: quum affirmassent, nihil se moturos, si ne quaestoriis quidem comitiis, quae sola promiscua plebi Patribusque reliquisset senatus, satis animi populo esset ad id, quod tam diu vellet, et per leges liceret. Pro ingenti itaque victoria id fuit plebi: quaesturamque eam non honoris ipsius sine aestimabant; sed patefactus ad consulatum ac triumphos locus novis hominibus videbatur. Patres contra, non pro communicatis, sed pro amissis honoribus, fremere: negare, *Si ea ita sint, liberos tollendos esse: qui pulsi maiorum loco, cernentesque alios in possessione dignitatis suae, salii flaminesque nusquam alio, quam ad sacrificandum pro populo, sine imperiis ac potestatibus relinquuntur.* Irritatis utriusque partis animis, quum et spiritus plebes sumpsisset, et tres ad popularem causam celeberrimi nomi-

nis haberet duces; Patres omnia quaestoriis comitiis, ubi utrumque plebi liceret, similia fore cernentes, tendere ad consulum comitia, quae nondum promiscua essent. Icilius contra tribunos militum creandos dicere, et tandem aliquando impartendos plebi honores.

LV. Sed nulla erat consularis actio, quam impediendo id, quod petebant, exprimerent; quum mira opportunitate, Volscos et Aequos praedatum extra fines exisse in agrum Latinum Hernicumque, affertur. Ad quod bellum ubi ex senatusconsulto consules delectum habere occipiunt; obstare tunc enixe tribuni, sibi plebique eam fortunam oblatam memorantes. Tres erant, et omnes acerrimi viri, generosique iam, ut inter plebeios. Duo, singuli singulos, sibi consules asservandos assidua opera desumunt: uni concionibus data nunc detinenda, nunc concienda, plebs. Nec delectum consules, nec comitia, quae petebant, tribuni expediebant. Inclinate deinde se fortuna ad causam plebis, nuntii veniunt, arcem Carventanam, dilapsis ad praedam militibus, qui in praesidio erant, Aequos, interfectis paucis custodibus arcis, invasisse: alios recurrentes in arcem, alios palantes in agris caesos. Ea adversa civitati res vires tribuniciae actioni adiecit. Nequicquam enim tentati, ut tum denique desisterent impediendo bello, postquam non cessere nec publicae tempestati, nec suae invidiae, pervincunt, ut senatusconsultum fiat de tribunis militum creandis: certo tamen pacto, ne cuius ratio haberetur, qui eo anno tribunus plebis esset: neve quis reficeretur in annum tribunus plebis; haud dubie Icilius denotante senatu, quos mercedem seditiosi tribunatus petere consulatum insimulabant. Tum delectus haberi, bellumque omnium ordinum consensu apparari coeptum. Consules ambo profecti sint ad arcem Carventanam, an alter ad comitia ha-

benda substiterit, incertum diversi auctores faciunt. Illa pro certo habenda, in quibus non dissentiunt, ab arce Carventana, quum diu nequicquam oppugnata esset, recessum: Verruginem in Volscis eodem exercitu receptam, populationesque et praedas et in Aequis et in Volscis agro ingentes factas.

LVI. Romae sicut plebis victoria fuit in eo, ut, quae mallent, comitia haberent: ita eventu comitorum Patres vicere. Namque tribuni militum consulari potestate contra spem omnium tres patricii creati sunt, C. Iulius Iulus, P. Cornelius Cossus, C. Servilius Ahala. Artem adhibitam ferunt a patriciis, (cuius eos Icilius tum quoque insimulabant) quod turbam indignorum candidatorum intermiscendo dignis, taedio sordium in quibusdam insignium, populum a plebeis avertissent. Volscos deinde et Aequos, seu Carventana arx retenta in spem, seu Verrugine amissum praesidium ad iram compulisset, fama affertur, summa vi ad bellum coortos: caput rerum Antiates esse: eorum legatos utriusque gentis populos circumnisse, castigantes ignaviam, quod, abditi intra muros, populabundos in agris vagari Romanos priore anno, et opprimi Verruginis praesidium, passi essent: iam non exercitus modo armatos, sed colonias etiam, in suos fines mitti: nec ipsos modo Romanos sua divisa habere, sed Ferentinum etiam de se captum Hernicis donasse. Ad haec quum inflammarentur animi, ut ad quosque ventum erat, numerus iuniorum conscribatur. Ita omnium populorum iuventus Antium contracta: ibi castris positus hostem opperiebantur. Quae ubi tumultu maiore etiam, quam res erat, nuntiantur Romam, senatus extemplo (quod in rebus trepidis ultimum consilium erat) dictatorem dici iussit. Quam rem aegre passos Iulium Corneliumque ferunt; magnoque certamine animorum rem actam: quum primores Patrum, nequicquam conquesti, non esse in

auctoritate senatus tribunos militum, postremo etiam tribunos plebei appellarent, et consulibus quoque ab ea potestate vim super tali re inhibitam referrent: tribuni plebei, laeti discordia Patrum, *Nihil esse in his auxilii dicerent, qui non civium, non denique hominum numero essent; si quando promiscui honores, communicata respublica esset, tum se animadversuros, ne qua, superbia magistratum, irrita senatusconsulta essent; interim patricii, soluti legum magistratumque verecundia, per se quoque tribuniciam potestatem agerent.*

LVII. Haec contentio minime idoneo tempore, quum tantum belli in manibus esset, occupaverat cogitationes hominum: donec, ubi diu alternis Iulius Corneliusque, *quum ad id bellum ipsi satis idonei duces essent, non esse aequum, mandatum sibi a populo eripi honorem, disseruere: tum Ahala Servilius tribunus militum, Tacuisse se tam diu, ait, non quia incertus sententiae fuerit; (quem enim bonum civem discernere sua a publicis consilia?) sed quia maluerit, collegas sua sponte cedere auctoritati senatus, quam tribuniciam potestatem adversus se implorari paterentur. Tum quoque, si res sineret, libenter se daturum tempus iis fuisse ad receptum nimis pertinacis sententiae: sed, quum belli necessitates non expectent humana consilia, potiolem sibi collegarum gratia rempublicam fore: et, si maneat in sententia senatus, dictatorem nocte proxima dicturum; ac, si quis intercedat senatusconsulto, auctoritate se fore contentum.* Quo facto quum haud immeritam laudem gratiamque apud omnes tulisset, dictatore P. Cornelio dicto, ipse ab eo magister equitum creatus exemplo fuit collegas eumque intuentibus, quam gratia atque honos opportuniora interdum non cupientibus essent. Bellum haud memorabile fuit. Uno atque eo facili proelio caesi ad Antium hostes: victor exercitus depopu-

latus Volscum agrum: castellum ad lacum Fucinum vi expugnatum: atque in eo tria millia hominum capta, ceteris Volscis intra moenia compulsis, nec defendentibus agros. Dictator, bello ita gesto, ut tantum non defuisse fortunae videretur, felicitate, quam gloria, maior in urbem rediit, magistratuque se abdicavit. Tribuni militum, mentione nulla comitorum consularium habita, (credo ob iram dictatoris creati) tribunorum militum comitia edixerunt. Tum vero gravior cura Patribus incessit; quippe quum prodi causam ab suis cernerent. Itaque sicut priore anno per indignissimos ex plebeis candidatos omnium, etiam dignorum, taedium fecerant; sic tum, primoribus Patrum splendore gratiaque ad petendum praeparatis, omnia loca obtinere; ne cui plebeio aditus esset. Quattuor creati sunt, omnes iam functi eo honore, L. Furius Medullinus, C. Valerius Potitus, N. Fabius Vibulanus, C. Servilius Ahala. Hic relictus continuato honore, quum ob alias virtutes, tum ob recentem favorem unica moderatione partum.

LVIII. Eo anno, quia tempus indutiarum cum Veienti populo exierat, per legatos fetialesque res repeti coeptae: quibus venientibus ad finem legatio Veientium obviam fuit. Petiere, ne prius, quam ipsi senatum Romanum adissent, Veios iretur. Ab senatu impetratum, quia discordia intestina laborarent Veientes, ne res ab iis repeterentur: tantum afuit, ut ex incommodo alieno sua occasio peteretur. Et in Volscis accepta clades, amisso Verrugine praesidio: ubi tantum in tempore fuit momenti, ut, quum precantibus opem militibus, qui ibi a Volscis obsidebantur, succurri, si maturatum esset, potuisset, ad id venerit exercitus subsidio missus, ut ab recenti caede palati ad praedandum hostes opprimerentur. Tarditatis causa in senatu magis fuit, quam in tribunis: qui, quia summa vi restare nuntiabantur, parum co-

gitaverunt, nulla virtute superari humanarum virium modum. Fortissimi milites non tamen, nec vivi, nec post mortem, inulti fuere. Insequenti anno, P. et Cn. Corneliis Cossis, N. Fabio Ambusto, L. Valerio Potito, tribunis militum consulari potestate, Veiens bellum motum ob superbum responsum Veientis senatus; qui legatis repetentibus res, ni facerent prope urbe finibusque, duros, quod Lars Tolumnius dedisset, responderi iussit. Id Patres aegre passi decrevere, ut tribuni militum de bello indicendo Veientibus primo quoque die ad populum ferrent. Quod ubi primo promulgatum est, fremere iuventus, *Non dum debellatum cum Volscis esse: modo duo praesidia occisione occisa, et cum periculo retineri. Nullum annum esse, quo non acie dimicetur: et, tanquam poeniteat laboris, novum bellum cum finitimo populo et potentissimo parari, qui omnem Etruriam sit concitaturus.* Haec sua sponte agitata. Insuper tribuni plebis accendunt. *Maximum bellum Patribus cum plebe esse dictitant: eam de industria vexandam militia trucidandamque hostibus obiici: eam procul urbe haberi atque ablegari, ne domi per otium memor libertatis coloniarumque, aut agri publici, aut suffragii libere ferendi consilia agitet: prensantesque veteranos, stipendia cuiusque et vulnera ac cicatrices numerabant: quid iam integri esse in corpore loci ad nova vulnera accipienda? quid super sanguinis, qui dari pro republica posset?* rogantes. Haec quum in sermonibus concionibusque interdum agitantes avertisissent plebem ab suscipiendo bello, profertur tempus ferundae legis: quam, si subiecta invidiae esset, antiquari apparebat.

LIX. Interim tribunos militum in Volscum agrum ducere exercitum placuit. Cn. Cornelius unus Romae relictus. Tres tribuni, postquam nullo loco castra Volscorum esse, nec commissuros se proelio apparuit, tripartito ad devastandos fines discessere.

Valerius Antium petit, Cornelius Ectras. Quacunque incessere, late populati sunt tecta agrosque, ut distinerent Volscos: Fabius, quod maxime petebatur, ad Anxur oppugnandum sine ulla populatione accessit. Anxur fuit, quae nunc Tarracinae sunt; urbs prona in paludes: ab ea parte Fabius oppugnationem ostendit. Circummissae quattuor cohortes cum C. Servilio Ahala quum imminentem urbi collem cepissent; ex loco altiore, qua nullum erat praesidium, ingenti clamore ac tumultu moenia invasere. Ad quem tumultum obstupefacti, qui adversus Fabium urbem infimam tuebantur, locum dedere scalas admovendi, plenaque hostium cuncta erant, et immitis diu caedes pariter fugientium ac resistentium armorum atque inermium fuit. Cogebantur itaque victi, quia cedentibus spei nihil erat, pugnam inire: quum pronuntiatum repente, ne quis praeter armatos violaretur, reliquam omnem multitudinem voluntariam exuit armis: quorum ad duo millia et quingenti vivi capiuntur. A cetera praeda Fabius militem abstinuit; donec collegae venirent: ab illis quoque exercitibus captum Anxur dictitans esse, qui ceteros Volscos a praesidio eius loci avertissent. Qui ubi venerunt, oppidum vetere fortuna opulentum tres exercitus diripere: eaque primum benignitas imperatorum plebem Patribus conciliavit. Additum deinde omnium maxime tempestivo principum in multitudinem munere, ut ante mentionem ullam plebis tribunorumve decerneret senatus, ut stipendium miles de publico acciperet, quum ante id tempus de suo quisque functus eo munere esset.

LX. Nihil acceptum unquam a plebe tanto gaudio traditur. Concursum itaque ad curiam esse, prensatasque exeuntium manus, et Patres vere appellatos; effectum esse fatentibus, ut nemo pro tam munifica patria, donec quicquam virium superesset, corpori aut sanguini suo parceret. Quum commodi-

tas iuaret, rem familiarem saltem acquiescere eo tempore, quo corpus addictum atque operatum reipublicae esset; tum, quod ultro sibi oblatum esset, non a tribunis plebis unquam agitatam, non suis sermonibus efflagitatum, id efficiebat multiplex gaudium cumulationemque gratiam rei. Tribuni plebis, communis ordinum laetitiae concordiaeque soli expertes, negare, *Tam id laetum Patribus universis, nec prosperum fore, quam ipsi crederent: consilium specie prima melius fuisse, quam usu appariturum.* Unde enim eam pecuniam confici posse, nisi tributo populo indicto? *Ex alieno igitur aliis largitos: neque, id etiamsi ceteri ferant, passuros eos, quibus iam emerita stipendia essent, meliore conditione alios militare, quam ipsi militassent; et eosdem in sua stipendia impensas fecisse, et in aliorum facere.* His vocibus moverunt partem plebis. Postremo, indicto iam tributo, edixerunt etiam tribuni, auxilio se futuros, si quis in militare stipendium tributum non contulisset. Patres bene coeptam rem perseveranter tueri: conferre ipsi primi: et, quia nondum argentum signatum erat, aes grave plaustis quidam ad aerarium convehentes, speciosam etiam collationem faciebant. Quum senatus summa fide ex censu contulisset, primores plebis, nobilium amici, ex composito conferre incipiunt. Quos quum et a Patribus collaudari, et a militari aetate tanquam bonos cives conspici vulgus hominum vidit, repente, spreto tribunicio auxilio, certamen conferendi est ortum. Et, lege perlata de indicendo Veientibus bello, exercitum magna ex parte voluntarium novi tribuni militum consulari potestate Veios duxere.

LXI. Fuere autem tribuni T. Quinctius Capitolinus, Q. Quinctius Cincinnatus, C. Iulius Iulus iterum, A. Manlius, L. Furius Medullinus tertium, M'. Aemilius Mamercinus. Ab his primum circumsessi Veii sunt. Sub cuius initium obsidionis quum Etrusco-

rum concilium ad fanum Voltumnae frequenter habitum esset, parum constitit, bellone publico gentis universae tuendi Veientes essent. Ea oppugnatio segnior insequenti anno fuit, parte tribunorum exercitusque ad Volscum advocata bellum. Tribunos militum consulari potestate is annus habuit C. Valerium Potitum tertium, M. Sergium Fidenatem, P. Cornelium Maluginensem, Cn. Cornelium Cossum, K. Fabium Ambustum, Sp. Nautium Rutilum iterum. Cum Volscis inter Ferentinum atque Ecetram signis collatis dimicatum. Romanis secunda fortuna pugnae fuit. Artena inde, Volscorum oppidum, ab tribunis obsideri coepta. Inde inter eruptionem tentatam, compulso in urbem hoste, occasio data est Romanis irrumpendi: praeterque arcem cetera capta. In arcem munitam natura globus armatorum concessit: infra arcem caesi captique multi mortales. Arx deinde obsidebatur: nec aut vi capi poterat, quia pro spatio loci satis praesidii habebat; aut spem dabat deditiois, omni publico frumento, priusquam urbs caperetur, in arcem convecto: taedioque recessum inde foret, ni servus arcem Romanis prodidisset: ab eo milites per locum arduum accepti cepere. A quibus quum custodes trucidarentur, cetera multitudo, repentino pavore oppressa, in deditioem venit. Diruta et arce et urbe Artena, reductae legiones ex Volscis; omnisque vis Romana Veios conversa est. Proditori, praeter libertatem, duarum familiarum bona in praemium data. Servius Romanus vocitatus. Sunt, qui Artenam Veientium, non Volscorum, fuisse credant. Praebet errorem, quod eiusdem nominis urbs inter Caere atque Veios fuit: sed eam reges Romani delevere, Caeretumque, non Veientium, fuerat. Altera haec nomine eodem in Volseo agro fuit, cuius excidium est dictum.